Irodalmi Szemle

ÉBER | NYITOTT | ELEVEN

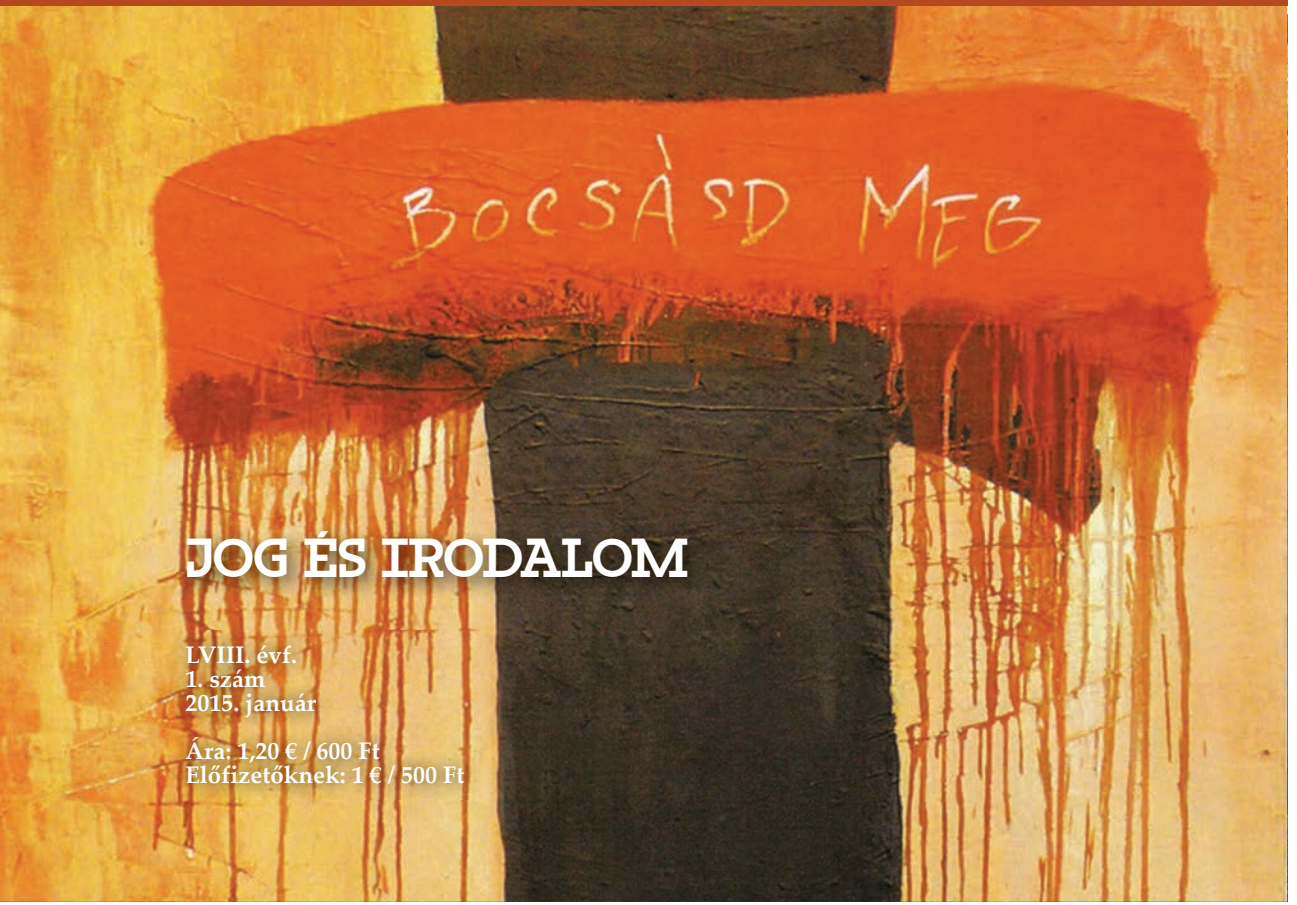

JOG ÉS IRODALOM

LVIII. évf.
1. szám
2015. január

Ára: 1,20 € / 600 Ft
Előfizetőknek: 1 € / 500 Ft

Irodalmi Szemle

Alapítás éve: 1958, LVIII. évfolyam

Alapító főszerkesztő:
DOBOS LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
SZALAY ZOLTÁN
(szalzo@gmail.com)

Szerkesztő:
SZÁZ PÁL
(pali.100@freemail.hu)
Lapterv és tördelés:
GYENES GÁBOR,
SZABÓ ZSOLT,
VÁCLAV KINGA
Szerkesztőségi fogadóórák:
szerda 16:00–18:00,
Pozsony, Védcölöp út 54.
(a Pozsonyi Magyar Intézet
székháza, Café Nappali)
Főmunkatársak:
GRENDEL LAJOS,
TŐZSÉR ÁRPÁD
Szerkesztőbizottság:
BALÁZS IMRE JÓZSEF (Kolozsvár),
BÁRCZI ZSÓFIA, CSANDA GÁBOR,
DARVASI FERENC (Budapest),
N. TÓTH ANIKÓ,
ONDREJČÁK ESZTER (Budapest),
PÉCSI GYÖRGYI (Budapest)

Szerkesztőség
820 11 Bratislava, Devätinova 54
ISSN 1336-5088
web: www.irodalmiszemle.sk
facebook.com/irodalmiszemle
skype: irodalmi.szemle

Tóth József 1978-ban született Kassán. Tanulmányait a Besztercebányai Képzőművészeti Akadémián végezte festészet szakon. Formanyelve sokszínű: a spontán gesztusoktól, figuratív ábrázolásonát a szöveg (vizuális és textuális elemként egyaránt) felhasználásáig terjed. A festészet mint fő alkotói profil mellett akcióművészettel, installációval is foglalkozik. Témái leggyakrabban a bűn, a bűntudat, az ima, a feloldozás és a kegyelem. A bibliai vonatkozások nemcsak a megidézett szövegeken keresztül, hanem az archetipikus keresztény szimbólumrendszer (kereszt, kör) és a kolorit választásával is (bordók, arany) nyilvánvalóvá válnak. Számunk borítóján a festményeket, a belső oldalakon Tóth József egyik akciójának fotóit is láthatjuk. Egy gázolásos baleset traumáját dolgozza fel a művész vörös festékes féknyomok segítségével. Szerencsére a baleset nem volt komoly (az elütött gyermek csak apró horzsolásokat szenvedett), viszont a potenciális baj, a hirtelen ijedtség érzése mind a gyermekre, mind a művészre sokkhatást gyakorolt. A roncsolt vörös vászonra vetített imaszövegek által kéri az alkotó a feloldozást.

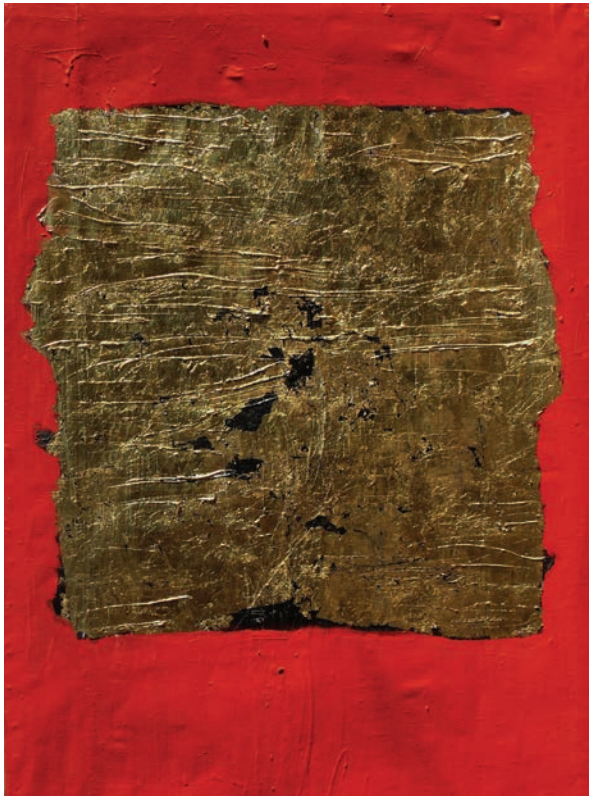

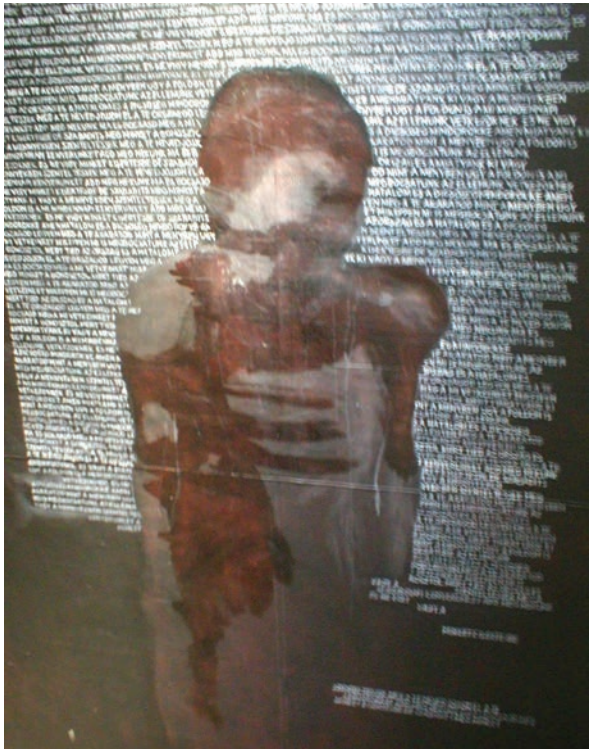

Tóth József: *Születés*
Tóth József: *I.*

Tóth József: *Újjászületés*
Tóth József: *Ima-részlet II.*

TARTALOM

JOG ÉS IRODALOM

3 **Nagy Tamás:**
Előszó: joghoz és irodalomhoz (bevezető tanulmány)

14 **Tóth J. Zoltán:**
A „jog és irodalom" felhasználása az egyetemi oktatásban (tanulmány)

23 **Fekete Balázs:**
Érdemes-e egy jogásznak irodalmat olvasnia?
– J. H. Wigmore emlékére (tanulmány)

40 **Nagy Tamás:**
A Samsa-affér, avagy egy leleplezés története (esszé)

58 **Laboda Róbert:**
„Európai kisebbség"; Elhagytál a szóvicceim miatt…; Kovács Daninak; Szabadság?; Várt alak; Levél nagyapámnak (versek)

63 **Csillag Lajos:**
A túlsó part (novella)

72 **Benkő Krisztián:**
A bőr, amelyben élek (tanulmány)

ÍZLÉSEK ÉS POFONOK

82 **Papp Máté:**
Vissza a városba (Térey János *Átkelés Budapesten* című kötetéről)

84 **Forgách Kinga:**
Programozott líra (Tóth Kinga *ALL MACHINE* című kötetéről)

87 **Garajszki Margit:**
Wilson szerint a világ (Robert Wilson *1914* című előadásáról)

90 **Soóky László:**
Egy különös regény különös (színházi) utóélete,
avagy a Szucsinka-szindróma évszázados bája
(a Komáromi Jókai Színház *Különös házasság* című előadásáról)

96 Szerzőink

Melléklet: az Irodalmi Szemle 2014. évi tartalomjegyzéke

Számunkat Tóth József alkotásaival illusztráltuk.

Kiadja a Spolok MADÁCH – MADÁCH EGYESÜLET (EV 153/08), nyilvántartási szám: 31327818.
A lap megjelenését támogatta a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala – a Nemzetiségi Kultúrák 2015 program keretében.

ÚRAD VLÁDY SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Nyomta a Rubiconprint Kft., Somorja.
Terjeszti a kiadó és a Slovenská pošta, a. s.
Megrendelhető a szerkesztőségben, ill. a következő címen: Slovenská pošta, a. s. Stredisko predplatného tlače, Uzbecká 4.
P. O. BOX 164, 820 14 Bratislava 214.,
e-mail: zahranicna.tlac@slposta.sk
Megjelenik havonta (évente 10 rendes és egy összevont szám).
Egyes szám ára: 1,20 €. Magyarországon: 600,-Ft.
Előfizetőknek fél évre 6,- € , egy évre 12,- €, Magyarországon fél évre 3000,- Ft, egy évre 6000,- Ft.
Szlovákián, ill. Magyarországon kívüli postázás esetén a postaköltséget felszámítjuk.

A lapban megjelent írások tartalmi/eszmei szempontból nem feltétlenül tükrözik a szerkesztőség véleményét.

Vydáva Spolok MADÁCH – MADÁCH EGYESÜLET (EV 153/08).
Šéfredaktor: Zoltán Szalay. Redaktor: Pál Száz.
Grafická úprava a obálka: Gábor Gyenes, Kinga Václavová, Zsolt Szabó.
Adresa redakcie: Redakcia Irodalmi Szemle, Devätinova ul. 54, 821 06 Bratislava.
ISSN 1336-5088.
web: http://www.irodalmiszemle.sk
Adresa vydavateľstva:
Devätinova ul. 54, 821 06 Bratislava.
Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky – program Kultúra národnostných menšín 2015.
Tlač: Rubiconprint, s.r.o., Šamorín.
Rozširuje vydavateľstvo a Slovenská pošta, a. s.
Objednávky na predplatné prijíma redakcia a každá pošta Slovenskej pošty. Objednávky do zahraničia vybavuje Slovenská pošta, a. s. Stredisko predplatného tlače, Uzbecká 4. P. O. BOX 164, 820 14 Bratislava 214.,
e-mail: zahranicna.tlac@slposta.sk.
Vychádza mesačne (10 riadnych a 1 spojené číslo ročne).
Cena jedného čísla: 1,20 €. Predplatné za polrok: 6,- €, na rok: 12,- €.

MEGRENDELŐLAP

☐ fél évre: 6,- €

☐ egész évre: 12,- €; Magyarországon 6000,- Ft

Alulírott megrendelem az IRODALMI SZEMLÉT a 2015. évre

A megrendelő neve .....

Címe (postai irányítószáma és helység) .....

.....

Dátum ..... Aláírás .....

Mi segítjük Önt a hazai, ill. kortárs magyar irodalom történései, értékei, valamint a szélesebb összefüggések közti tájékozódásban, Ön – előfizetésével – segíti az Irodalmi Szemlét e törekvéseiben!

A KITÖLTÖTT ÉS ALÁÍRT MEGRENDELŐLAPOT AZ ALÁBBI CÍMRE KÉRJÜK VISSZAKÜLDENI:

Spolok Madách Egyesület
Devätinova 54, Bratislava 821 06

E-mail: szalzo@gmail.com

NAGY TAMÁS

ELŐSZÓ: JOGHOZ ÉS IRODALOMHOZ

„A bűntény sem különbözik a történettől, mint láthatod: ki kell bogozni."
Lengyel Péter[1]

„GUIL: Ez a maga műfaja, ugye?
SZÍNÉSZ: Hát nem, éppen nem mondhatnám. Inkább a vér, a szerelem, a retorika a mi területünk.
GUIL: Magára bízom a választást – ha ugyan lehet ezek közül választani.
SZÍNÉSZ: Nehéz elválasztani ezt a hármat, uram – ugyanis szolgálhatok önnek vérrel és szerelemmel, retorika nélkül, szolgálhatok vérrel és retorikával, szerelem nélkül, és szolgálhatok mind a hárommal egyszerre vagy egymás után, nem szolgálhatok azonban szerelemmel és retorikával, vér nélkül. A vér mint olyan kötelező – tudja, csupa vér az egész.
GUIL: És ez az, amit az emberek kívánnak?
SZÍNÉSZ: Ez az, amivel szolgálni tudunk."
Tom Stoppard[2]

Az irodalom véres és kegyetlen. A jog – legalábbis a története(i) – nem kevésbé. S akad szerelem és retorika is mindkettőben épp elég. Bármennyire elnagyoltak – s ekképpen felületesek – legyenek is e megállapítások, arra talán alkalmasak lehetnek, hogy felébresszék bennünk a gyanút, amely szerint a jog és az irodalom világai és szövegei valami módon összetartoznak, vagy – ha óvatosabbak vagyunk – többféle és szorosabb a kapcsolat közöttük, mint azt általában feltételezni szoktuk. Ez a sejtelem vélhetően megszületik minden olvasóban és jogászban, amikor bűntényekkel, nyomozásokkal, tárgyalási jelenetekkel találja magát szemben az irodalom fiktív világában vagy nehezen kibogozható (*regényes*) történetekkel a jog valóságában. Sőt, nem egyszer lehet

[1] Lengyel Péter: *Macskakő. Detektív regény*. Budapest, 1988, Szépirodalmi Könyvkiadó. 206.
[2] Stoppard, Tom: *Rosencrantz és Guildenstern halott*. In uő: *Drámák*. Vas István ford. Budapest, 2002, Európa Könyvkiadó. 29.

az az érzésünk, hogy mint az álom és az ébrenlét határai, úgy mosódnak el a különbségek fikciók és – a jog eljárásaiban a valóságot megragadni kívánó – jegyzőkönyvek között.

Szépirodalmi művek gyakran a jegyzőkönyvek aprólékosságával és részletességével mesélnek el történeteket; az olyan dokumentarista ihletésű alkotások pedig, mint Truman Capote *Hidegvérrel* vagy Norman Mailer *A hóhér dala* című regényei, a jegyzőkönyvek hitelességének képzetét is keltik az olvasóban. Ráadásul: a kortárs – *ha úgy tetszik: posztmodern* – irodalom szándékolt eljárása ez: nemcsak az egyes irodalmi művek közötti (a modernitás kora óta szerzői jogilag is védett) határok átlépése, hanem úgyszintén a művek és az élet elválasztó vonalainak bizonytalanná tétele. Umberto Eco kérdése illusztrálja e törekvés lényegét: „Ha a fiktív világok oly kellemesek, miért ne próbálnánk meg a tényleges világot is fikcióként olvasni? Vagy, ha a fiktív világok oly kicsik és megtévesztően kellemesek, miért ne próbálnánk meg olyan fiktív világokat kitalálni, melyek éppannyira bonyolultak, ellentmondásosak és provokatívak, mint a tényleges világ?”[3] Majd a következőképpen folytatja. „[T]ehát olyan esetekről lesz szó, amikor kénytelenek vagyunk a fikciót és az életet transzponálni – vagyis az életet úgy olvasni, mintha fikció volna, s a fikciót, mintha élet volna. Ezeknek az összekeveredéseknek némelyike kellemes és ártatlan, némelyike abszolúte elkerülhetetlen, némelyike pedig rémisztő.”[4]

Ami viszont az irodalomban a létmódjához egyébként is hozzátartozó sajátosság, és egyben immáron tudatos *program*, az – a másik oldalról – a jog jegyzőkönyveinek a *természete*, amelytől, még ha szeretne, s akár oly elszántsággal, mint Edmond Dantès If várából, akkor sem tudna szabadulni – a foglya marad. A majdani Monte Cristo-grófnak sikerült, a jogászoknak nem fog: a nyomozati, ügyészségi, bírósági *stb*. iratok lapjain lépten-nyomon felbukkannak a szépirodalmi valóságteremtés műveletei – a jegyzőkönyveket átitatja a fikció. E műveletek jelenlétét és működésüket a jogi szövegekben nem csak a kifejezetten ezekre vonatkozó szemiotikai,[5]

[3] Eco, Umberto: *Fiktív jegyzőkönyvek*. In uő: *Hat séta a fikció erdejében*. Gy. Horváth László ford. Budapest, 1995, Európa Könyvkiadó. 165–198., 165.
[4] Uo. 167.
[5] Vö. pl. Jackson, Bernard S.: *Law, Fact and Narrative Coherence*. Deborah Charles Publications, Merseyside. 1988.

retorikai[6] kutatások mutathatják meg, de belátásokat nyerhetünk olyan vizsgálódásokból is, amelyek általában az elbeszélt történetek (narratívák) jellegzetességeit vizsgálják az élet különféle területein.[7] A történetírás tudománya megmutatta, hogy a múlt felidézésére – s mi mást tesz egy jogász nap mint nap a múltbeli események rekonstrukciója során? – irányuló történetírói munkák alapvető sajátossága a szépirodalmi művekre jellemző verbális fikcióteremtés.[8] A kognitív tudományok elemzik, hogy elbeszélt történeteinknek – legyenek hétköznapiak vagy szépirodalmiak akár – milyen szerep jut társadalmi érintkezéseink, emlékezetünk, erkölcsi meggyőződéseink, identitásunk stb. formálódásában. Mindezek a kutatások szintén könnyedén összefüggésbe hozhatók a jogi eljárások résztvevőinek leghétköznapibb tapasztalataival. Ahány szereplő, annyi különböző elbeszélés. Óhatatlanul fiktív mozzanatok sokaságával (is) telnek meg a dossziék, sőt, találkozhatunk olyan szövegekkel vagy szövegrészletekkel, amelyekről szinte eldönthetetlen, autoritatív jogi dokumentumot olvasunk-e, avagy szépirodalmi művet.[9] Rendőrtiszt, ügyész, vádlott, tanú, szakértő, bíró: megannyi különféle érdek, nyelv, emlékezet, narratív séma és klisé, eltérő lehetőségek és másfajta hatalom, s ennek megfelelően megannyi különféle történet.

(Ami a narratív sémákat és kliséket illeti: leegyszerűsítve: olyan történetmintákról van szó, amelyek részét képezik mindannyiunk közös történetkészletének, származzanak akár mítoszokból, szépirodalomból vagy a hétköznapi élet „forgatókönyveiből". Gyakran ezek által – és nem a logika szabályaihoz igazodó argumentációval – tesszük mondandónkat felismerhetővé, érthetővé és elfogadhatóvá mások számára. S ezek segíthetik egy keresetlevél, egy vádirat, egy perbeszéd, egy ítélet, egy fellebbezés megírásakor, vagy a tárgyalóteremben a jogászt abban, hogy „ugyanazon tényálláselemekből" egymástól teljesen eltérő történeteket konstruáljon. Így lehet a hányattatott sorsú vádlott egyszer szent, aki már gyermekkora óta kénytelen volt az élet kímé-

[6] Vö. pl. Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyceta, Lucie: *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame. 1969, University of Notre Dame Press.

[7] Vö. pl. Nash, Cristopher (szerk.): *Narrative in Culture. The Uses of Storytelling in the Sciences, Philosophy, and Literature*. London, 1990, Routledge.

[8] White, Hayden: *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás*. In Kiss Attila Attila et al. (szerk.): *Testes könyv*. Novák György ford. Szeged, 1996, Ictus–Jate Irodalomelm. Csop. 333–354.

[9] Könnyen hozzáférhető, nevezetes példák: a *„Jelentés Örkény István gépkocsivezetői engedélyéről"* című szöveg, ami – ha nem rendőrségi irat volna – lehetne maga is az *Egyperces novellák* egyike. Rubicon 15/8–9. (2004) 76. Vagy: a PKKB azon ítélete, amelyet 15. B. 21551/1964/9. szám alatt hozott Hajnóczy Péter ún. zászlóletépéses ügyében, amelynek a tényállást összefoglaló része akár Hajnóczy-novellaként is olvasható. Vö. Szerdahelyi Zoltán: *A letépett vörös zászló*. Beszélő 14/1 (2009). 48–72. Vagy: Lord Denning egyik híres döntésének szintén a tényállást rögzítő része, ami pedig bármely, az angol középosztály életéről szóló kisregény nyitánya lehetne. *Miller v. Jackson* (1977) QB 966, (1977) 3 WLR 20, (1977) 3 All ER 338. És így tovább: rengeteg hasonló esetet lehetne találni.

Éjszakai imák II.

letlenségével megküzdeni, máskor elvetemült gonosztevő, aki kora ifjúságától kezdve képtelen beilleszkedni a társadalomba; a rendőrökkel folytatott utcai összecsapás résztvevője egyszer a demokrácia szabadságharcos katonája, máskor az alkotmányos rend felforgatója; a B-közép tagja egyszer a közösségi szellem, az összetartozás érzésének szenvedélyes képviselője, máskor vandál suhanc, garázda „futballhuligán" stb. Sokak meggyőződése szerint az eljárásokban részt vevő jogász fő feladata [s ha jól gyakorolja képességeit, akkor erénye]: a történetmondás.[10] Nem véletlen az amerikai jogászok egyik *bon mot*-ja, amely szerint *„a bíróságon mindig a legjobb sztori győz"*, sem az, amit Richard Sherwin idéz egy tapasztalt peres ügyvédtől a saját munkáját illetően: „Amit csinálok, arra úgy tekintek, hogy bejátszom magam bizonyos általánosan elfogadott történetekbe, amelyek áthatják a társadalom életét. Amit teszek, az annyi, hogy fogom az ügyfelem történetét, és olyan narratív vágányra állítom, amely az embereket arra vezeti, hogy: »Oké. Rendben.«."[11])

Természetesen a történetek mindegyike valamiféle igazság – *„és ez az, amit az emberek kívánnak?"* – meghatározására irányul, de mindenképp valami olyasmi felmutatására, amit a többiek – szereplők és szemlélők – igazként fogadnak majd el. S ha minderre felfigyeltünk, már az sem meglepő, amit Michel Foucault állít: a nyomozás mint a megismerés és az igazság rögzítése egy irodalmi műben, Szophoklész *Oidipusz király* című tragédiájában figyelhető meg elsőként a nyugati kultúrában.[12]

Ezzel a kör bezárul, jogtól az irodalomig és vissza, sejtéseink talapzatot és szilárdabb formát kaphat(ná)nak. Ám pillanatnyi megérzéseinket rendszerint – a jog és az irodalom kapcsolatát illetően a szó legszorosabb értelmében: egy a XX. századra megszilárdult *rend* szerint – elhessegetjük magunktól. S ehhez megtalálhatjuk a megfelelő kérdéseket és érveket is könnyedén, sokan feltették és felsorakoztatták már őket. Ugyan mi köze lehetne érdemben egymáshoz jognak és irodalomnak, azon túl, hogy szépirodalmi művekben időnként felbukkannak jogászok, bűn-

[10] Vö. pl. Reid, Benjamine: *The Trial Lawyer As Storyteller: Reviving an Ancient Art*. In Lundquist, Weyman I. – Pytte, Alyson (szerk.): *The Litigation Manual. Jury Trials.* Chicago ILL, 2008, ABA Publishing. 157–166.

[11] Sherwin, Richard K.: *Legal Storytelling. Culture's Tools for Making Meaning*. In *When Law Goes Pop*. Chicago and London, 2000, The University of Chicago Press. 41–71.

[12] Foucault, Michel: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Sutyák Tibor ford. Debrecen, 1998, Latin Betű. 23–43.

tények, jogviták, tárgyalások stb.? Mi olyat mondhatnának el nekünk a jogról ezek az írások, amit a jogtörténet, a jogszociológia, a jogelmélet vagy a tételes jogtudományok nem tudnak már rég? Hogyan hagyhatnánk figyelmen kívül, hogy jog és irodalom esetében is önálló, ráadásul egymástól végletesen és véglegesen elkülönült professzionális társadalmi tevékenységszférákról van szó, amelyek keretei között jogászok és irodalmárok saját tevékenységük valóságát a másikétól elzártként élik meg, és az e tevékenységekhez kapcsolódó elméleti reflexiókat is merev akadémiai határokkal elválasztott területekként érzékelhetjük? Miként feledkezhetnénk meg arról, hogy *végső soron* a jogi szövegek *mégsem* irodalmiak? Mások a megítélés mércéi, különösen, ha jogalkalmazói döntésekről beszélünk: ezeket a „tényeknek" („ez az, amivel szolgálni tudunk") való megfelelésük, dogmatikai és eljárásjogi helyességük és időnként társadalmi kihatásaik szerint értékeljük, míg a belletrisztika darabjait esztétikai értékeiknek megfelelően. Mások a társadalmi funkcióik – ez különösen jól látszik a büntetőjog esetében – és a következményeik. A jog szövegei semmiképp nem a szépirodalmi alkotások létrehozásának a szándékával fogantatnak. A műfaj darabjai egy ennél – „in a field of pain and death"[13] – jóval *kegyetlenebb* színház produktumai: kivégeztethetnek, munkatáborba és fegyházba, börtönbe és javító-nevelő intézetbe zárathatnak embereket, megfoszthatják őket vagyonuktól, munkahelyüktől, gyermeküktől. Bármitől. *És így tovább.*

„És mégis: belül váltig azt súgja valami, hogy ez az egész nem az, aminek mutatja magát."[14] A jog és az irodalom összefonódásának állításával szembeni ellenvetések létjogosultságát nem kívánja vitatni senki, fontos szempontokat rögzítenek, megkérdőjelezhetetlen különbségekre mutatnak rá. Igazságtartalmuk azonban nem olyan szilárd, mint amennyire az magától értetődőnek tűnik a józan ész számára. Helyenként cáfolhatóak. (*Tanulhatnak-e a jogászok bármit az irodalomtól, amit a jogtudományok nem tudnak? Igen.*) Helyenként kétségbe vonhatóak, visszakérdezhetünk. (*Jog és irodalom: sokféle határvonallal*

[13] Cover, Robert M.: *Violence and the Word*. In Minow, Martha et al. (szerk): *Narrative, Violence, and the Law. The Essays of Robert Cover.* Ann Arbor MI 1995, Michigan University Press. 203–238.

elválasztott önálló társadalmi alrendszerek; jogászi és irodalmi tevékenység: más és más professzionális logikához igazodnak; a jogászképzésben: megtanulni jogász módjára gondolkodni – „thinking like a lawyer"[15] *– nem feltételezi az irodalmi iskolázottságot. Hogyne, persze. De: egészen biztos, hogy minden elemében így van ez jól?*) Időnként pedig új szempontokat hozhatunk játékba. (*Mások a tétek, a jog döntései sokkal súlyosabb következményekkel terhesek. Valóban. De: mennyiben fakadnak ezek a következmények épp a jogi szövegek létrehozatalának tagadhatatlanul meglévő irodalmi mozzanataiból?*)

Összességében: talán túlságosan megszoktuk valamikor az elmúlt két évszázad során, hogy jog és irodalom: nem *egy* pár, függetlenek egymástól. Holott korántsem volt ez mindig így és nem is feltétlenül kellene így lennie. Ha visszatekintünk előzményeket (és néha eszményeket) keresve jog és irodalom összefüggéseinek létét igazolandó, találhatunk olyan szövegeket, amelyek egyértelmű kapcsolódási pontokat jelentenek; bukkanhatunk olyan nagy formátumú jogászokra, akik a jogi és az irodalmi tevékenységet egymással összefonódó praxisként művelték és olyan intézményekre is, amelyek e tevékenységek közös színtereiként jellemezhetők leginkább. Mindannyian ismerünk *írá*sokat, amelyek egyaránt olvashatóak jogi, vallási és irodalmi szövegekként. Felidézhetjük az antikvitás jogtudóinak tevékenységét és szónoklatait (kitüntetett helyen Cicero *Pro Archiá*ját). Megemlékezhetünk a jogi humanistákról vagy a XIX. század első évtizedeiben formálódó amerikai köztársaság jogászairól, Daniel Webster és kollégái perbeszédeiről, amelyek épp olyan súllyal hivatkoztak Ciceróra, a Bibliára és Shakespeare-re, mint Blackstone-ra, s a maguk korában önálló *irodalmi* műfajt teremtettek (miközben a Supreme Court tárgyalásai tömegesen látogatott társadalmi és társasági eseményekké váltak).[16] Számba vehetnénk nemcsak az amerikai, de a skót, a német felvilágosodás és pre-romantika fórumait, ahol természetesnek tekintették a jogi és az irodalmi képzelet egymásba olvadását. S ha közelebbi példát szeretnénk a korból, kézbe vehetjük Kölcsey *Országgyűlési Napló*ját vagy Bölöni Farkas Sándor *Uta-*

[14] Lengyel Péter: i. m.

[15] A kontinentális jogászképzés elsősorban szabályokkal, dogmákkal és formalitásokkal foglalkozik, az angolszász pedig precedensekkel, doktrínákkal, ezek analízisével és (*a formalitás mint olyan kötelező – tudja, csupa formalitás az egész*) formalitásokkal. A tényekkel és azok történetekbe rendezésével való foglalatosság jobbára mindkét partján az óceánnak: hiány. Egy kitűnő ellenpélda: H. Szilágyi István: *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés.* In Fekete Balázs et al. (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom" köréből*. Budapest, 2009, Szent István Társulat. 111–132.

[16] Vö. Ferguson, Robert. A.: *Law and Letters in American Culture*. Cambridge MA, and London,

zás *Észak-Amerikában* című művét. Előkereshetjük Wigmore bíró listáját a jogászok számára mintegy kötelezendően olvasandó regények soráról[17], amely összeállítás pedig örököse azoknak a „végtelen olvasmánylistáknak", amelyekben az amerikai felvilágosodás „atyjai" rögzítették a XVIII–XIX. század fordulóján, hogy a jogászoknak milyen ismeretekre van feltétlenül szükségük tevékenységük folytatásához.[18] De választhatnánk minden idők egyik legkiválóbb amerikai bírójának (és jogtudósának), Benjamin Cardozónak az elemzéseit is a bírói döntéshozatal „poétikájáról"[19]. S akkor még szót sem ejtettünk azokról az irodalmi alkotásokról, amelyek nemcsak tükrözték egy-egy történelmi periódus jogi krízishelyzeteit,[20] hanem nem egyszer hozzászólásoknak is tekinthetők koruk jogi és jogtudományos vitáihoz, legyen szó a görög tragédiákról, az Erzsébet-kori drámáról, a XIX. századi német, angol és orosz prózáról (beszéljünk akár Kleist, Goethe, Walter Scott, Dickens vagy Dosztojevszkij műveiről), a magyar irodalomban Eötvös Károly és Mikszáth regényeiről és beszédeiről vagy a XX. században az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjainak, a náci és szovjet diktatúrák vagy a „létező szocializmus" idejének írásairól (Kafka, Musil, Koestler, Kertész, Böll, Grass, Szolzsenyicin, Hajnóczy stb.).

De mondhatnánk még erre is – további ellenvetésként –, hogy a felsorolt szövegek, emberek és intézmények: javarészt a múlt részei; napjaink modern jogrendszereinek az előzményeihez tartoznak; lehetnek ugyan fontos tényezői kialakulásuk folyamatának, de mára az általuk felhalmozott tudás jelentőségét és érvényét vesztette. Ezzel azonban több dologról is megfeledkeznénk.

Egyrészt arról, hogy elképzelhető (hangozzék bármily futurisztikusan *most* a kijelentés), hogy az antikvitás hagyományaitól az elkülönült és professzionális jogi racionalitás létrejöttéig terjedő két és fél évezrednyi időhöz képest az utolsó két évszázad fog majdan epizódnak bizonyulni egy XXXIII. vagy LI. századi jogtörténet elbeszélésében. Nem tudhatjuk, hogy a történő változások milyen irányt vesznek, s hogy az aufklérizmus és a XIX. századi

England, 1984, Harvard University Press.

[17] Vö. Wigmore, John: *A List of Legal Novels*. 2 *Ill. L. Rev.* 574 (1908), ill. Papke, David R.: *Law and Literature: A Comment and Bibliography of Secondary Works*. 73 *L. Libr. J.* 421 (1980).

[18] Például: Thomas Jefferson ajánlásai – amelyeket saját hajdani mentora, Amerika elismerten egyik legkiválóbb klasszikus műveltségű jogtudósa, George Wythe útmutatásait követve fogalmazott meg – lényegében a felvilágosodás irodalmának teljes bibliográfiáját tartalmazták, és „képzési tervének" végrehajtása öt éven keresztül napi tizennégy órai olvasást követelt meg, szigorúan meghatározott rend szerint: reggel nyolc óra előtt természettudományi, erkölcsfilozófiai, teológiai és természetjogtani művek szerepeltek az olvasmányok között, majd jogtudománynak kellett következnie délig (s legalább három különböző nyelven), politikai jellegű írások és történelem délután, s végül költészet, irodalomkritika, retorika és szónoklatok tanulmányozása „sötétedéstől a lefekvés idejéig". Vö. Cohen, Morris L.: *Thomas Jefferson Recommends a Course of Law Study*. 119 *U. Penn. L. Rev.* 823 (1971).

[19] Vö. Cardozo, Benjamin N.: *Law and Literature*. In *Selected Writings of Benjamin Nathan Cardozo.* New York, 1975, Matthew Brenner. 338., ill. Weisberg, R. H.: *Law, Literature, and Cardozo's Judicial Poetics*. 1 *Cardozo L. Rev.* 283 (1979).

[20] Vö. Ziolkowski, Theodor: *The Mirror of Justice: Literary Reflections of Legal Crisis.* Prince-

modernizmus fejleményeiből kinőtt jogrendszereknek, jogászi tevékenységnek és gondolkodásmódnak a modelljei meddig bizonyulnak életképesnek; nem jönnek-e olyan idők, amikor jog és irodalom interdependenciája (kölcsönös függősége) újra nyilvánvaló lesz. Ám ami – másrészt – ennél fontosabb: megfeledkeznénk mindazon összefüggésekről, amelyek ma is fennállnak a legáltalánosabb és – mint arra már fentebb utaltam – a legtriviálisabb vonatkozásokban egyaránt.

Az előbbiek tekintetében nem lehet elégszer felidézni Robert Cover szavait. „A jog intézményeinek vagy előírásainak semmilyen készlete sem létezhet azoktól a narratíváktól függetlenül, amelyek meghatározzák és jelentéssel töltik meg. Mert minden alkotmányhoz tartozik egy eposz, és minden tízparancsolathoz egy szentírás. Amint azoknak az elbeszéléseknek a kontextusában értjük meg a jogot, amelyek jelentéssel töltik meg, az már nem egyszerűen egy betartandó szabályrendszer, hanem egy világ, amelyben élünk. Ebben a normatív világban jog és narratíva szétválaszthatatlanul összefüggnek."[21]

A trivialitásokat illetően pedig elegendő csak arra gondolnunk, hogy a jogászok mindennapi ténykedésük során – *mindenekelőtt* – írnak, olvasnak, értelmeznek, indokolnak, fordítanak, megfejtenek, kitalálnak, konstruálnak, manipulálnak. Szövegeket, döntéseket, helyzeteket, szándékokat, érdekeket, embereket, tényeket, történeteket. Azaz: jóval többször és jóval több elemében irodalmi jellegű a tevékenységük, mint ahogy azt gondolnák vagy hajlandóak lennének beismerni.

Többé-kevésbé a fenti két megállapítással határolható körbe az összefüggések azon területe, amelyet a kortárs jogelméletben és jogtudományban a „jog és irodalom" („law and literature") néven ismertté vált kutatások próbálnak meg feltárni. E vizsgálódások különféle változatait hagyományosan két nagy csoportba szokás sorolni.

Az elemzések egyik körét képezik azok, amelyek a „jog az irodalomban" („law in literature") címszó alatt ismeretesek, és elsősorban a nyugati irodalom kanonikus vagy az ezt a státuszt még el

ton NJ. 1997, Princeton University Press.

[21] Cover, Robert M.: *The Supreme Court, 1982 Term: Foreword:* No-

nem ért alkotásaiban vizsgálják a jogi tematika jelenlétét. Jog- és eszmetörténeti, jogelméleti, jogszociológiai, valamint a tételes jogtudományok körébe tartozó kutatások és az irodalomtudományi vizsgálódások egymással összekapcsolódva és egymást kiegészítve próbálják meg bemutatni, miként jelenik meg ezen irodalmi művekben a jog (jogászok, konfliktusok, eljárások, jogi és jogtudományi problémák, a társadalom tagjainak mindezekről alkotott vélekedései, ezek változásai stb.).

Az analízis más irányú lehetőségeit testesítik meg azok a tanulmányok, amelyekre – összefoglaló jelleggel – a „jog mint irodalom" („law as literature") megjelölést lehet alkalmazni. Ebben az esetben leginkább a jog és az irodalom, a jogi és az irodalmi tevékenység, gondolkodásmód, nyelvhasználat stb. közös vonásai (és eltérései) utáni kutatásokról van szó; különös tekintettel az értelmezés problémájára, azaz arra, hogy az irodalomelmélet belátásai, amelyeket az irodalmi szövegek tanulmányozása során nyertek irodalmárok és filozófusok, hasznosíthatóak-e, s ha igen, mi módon a jogászok számára saját textusaik interpretációi során.[22]

Éles határokat természetesen nem húzhatunk e vizsgálódások közé, s ezt különösen jól illusztrálják azok a viszonylag későbbi keletű és legújabb kutatások, amelyek az interdiszciplinaritás (tudományköziség) minden lehetséges eszközét felhasználni igyekeznek.

Az ún. narratív jogtudomány vagy más néven jogi történetmondás (*narrative jurisprudence/legal storytelling*) híveinek kísérletei általánosságban arra irányulnak, hogy a jog életében megszólaltassák a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, a jogtörténet(írás) és a jogtudomány által tradicionálisan kirekesztett, marginalizált, elnyomott, „elhallgattatott" kisebbségek hangját, amit a – tipikusan fehér, felső-középosztálybeli, férfi – döntéshozók absztrakciói elnémítottak. Ehhez eszközként és módszer(tan)ként írásaik már nem csak irodalmi szövegekből származtatott vagy azokra vonatkozó állításokat mozgósítanak, hanem *azokhoz kezdenek el hasonlítani*, osztozni a verbális fikcióknak azok-

mos *and Narrative*. 97 *Harv. L. Rev.* 4 (1983).

[22] A „jog és irodalom" kutatások s ezek alapvető irányainak áttekintését nyújtja magyar nyelven Maria Aristodemou tanulmánya. Aristodemou, Maria: *A jog és az irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások.* In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések.* Bódig Mátyás ford. Miskolc, 1996, Bíbor Kiadó. 167–199. Az érdeklődők számára szintén rendelkezésre áll Christine A. Corcos terjedelmes (1200 oldalas!) bibliográfiája, ami három évtizednyi „jog és irodalom" kutatás publikációit listázza. Corcos, Christine A.: *International Guide to Law and Literature Studies*. Buffalo, 2000, William S. Hein & Company. A tájékozódást segíti több internetes honlap is. Kiindulópontként ajánlható: http://docs.law.

ban a jellegzetességeiben, amelyeket szépirodalmi formákra szokás jellemzőnek tartani. Azaz: a „megszólaltatottaknak" és nem egyszer maguknak a tanulmányszerzőknek az egyes szám első személyű, személyes tapasztalataikat, élményeiket, érzéseiket és adott esetben jogelméleti mondanivalójukat egybefonó elbeszélései, naplójegyzetei, dialógusai és versei is megjelennek a jogtudományi vizsgálódásokban.

S végül említést kell tennünk azokról a kutatásokról, amelyek révén megmutathatóvá válik, miként gyakorol (és gyakorolt a történelem során) hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására (narratív struktúrájára, cselekményvezetésére, stílusára, szóhasználatára, mondatszerkezetére stb.), azaz miként válik a kérdéses szöveget működtető poétikai eszköztár részévé, illetve miként és mennyiben határozhatja meg az olvasói befogadás folyamatát.[23] Itt már olyan ún. intertextuális (tehát különböző szövegek egymásra gyakorolt hatását felfedni kívánó) elemzésekkel találkozunk, amelyeknek az ambíciója immár több, mint annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy „mi az, amit az irodalom tanulmányozásától a jogászok remélhetnek".[24] E vizsgálódások célja, hogy a jogtudomány is képes legyen megfontolandó tanulságokkal szolgálni az irodalmárok számára, s ezáltal újra kölcsönössé tenni az érdeklődést és a jelenleginél intenzívebbé a párbeszédet a két terület képviselői között. Olyan dialógus volna ez, amelyet a jog és az irodalom évezredes összefüggései valóban megérdemelnének.

gwu.edu/facweb/dsolove/Law-Humanities/.

[23] Csak egyetlen példa: gondoljunk Kafka regényére. Nemcsak az igazolható egyértelműen, hogy *A per* egyik legfontosabb referenciapontja és intertextusa az 1852. évi *Strafgesetz*, hanem önálló elemzést igényelhetne egyrészt az is, mennyiben járul hozzá a regény esztétikai hatásának megképződéséhez az a tény, hogy a szekularizált világban a már nem eredendően bűnösnek tekintett ember antropológiai státuszához hozzátartozik az ártatlanság vélelmének büntetőjog-dogmatikai alapelve, amely így részét képezi a kortárs olvasói elváráshorizontnak; másrészt az is, hogy az a „fenyegetés", ami a kafkai mondatszerkezetből árad, mennyiben vezethető vissza a bürokrácia, a jog textusaira és fogalmazásmódjára. Vö. Nagy Tamás: A per *mint burleszk avagy releváns kontextus-e az osztrák-magyar büntetőjog?* In Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok*. Budapest, 2006, Gondolat Kiadó. 250–266.

[24] Vö. White, James Boyd: *What Can a Lawyer Learn From Literature?* 102 *Harv. L. Rev.* 2014 (1989).

Tóth J. Zoltán

A „JOG ÉS IRODALOM" FELHASZNÁLÁSA AZ EGYETEMI OKTATÁSBAN

A „jog és irodalom" („law and literature") mozgalmához különböző típusú elemzések tartoznak. Ezeknek hagyományosan két fő formáját különböztetik meg: **(1)** a „jog az irodalomban" („law in literature") és **(2)** a „jog mint irodalom" („law in literature") irányzatait.[1] Előbbi azt vizsgálja, hogy a jog, a jogászság, a jog és erkölcs, jog és igazságosság viszonya stb. hogyan jelenik meg az egyes irodalmi művekben vagy azok valamely csoportjában; míg utóbbi abból indul ki, hogy a jog- és az irodalomtudomány elemzési tárgya közös: az írott szövegek, illetve az azok által használt nyelv, és ezért az irodalmi szövegek értelmezése során nyert tapasztalatok felhasználhatók a jogi szövegek analízise során is (vagy éppen a filológiai hermeneutika révén bizonyítható be a jogszabályszövegek megszüntethetetlen többértelműsége, immanens nyitottsága). Megkülönböztethetjük továbbá **(3)** azokat a kutatási irányokat, melyek az irodalom jogára („law of literature") vonatkoznak, például szerzői joggal, irodalmi plágiumvitákkal stb. foglalkoznak, vagy irodalmi művekben (azok által) elkövetett bűncselekmények, szabálysértések vagy kártérítési követelést megalapozó polgári jogi (személyiségi jogi) jogsértések jogi szempontú elemzését tartalmazzák.[2] Nagy Tamás alapján önálló ágként detektálhatjuk **(4)** az ún. „narratív jogtudományt" („narrative jurisprudence") vagy – másképpen – „jogi történetmondást" („legal storytelling"), valamint **(5)** azokat az „intertextuális elemzéseket", amelyek azt mutatják meg, vajon „miként gyakorol és gyakorolt a múltban hatást egy-egy jogi szöveg valamely iro-

[1] Vö. például: Aristodemou, Maria: *A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások*. 194. In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Miskolc, 1996, Bíbor Kiadó. 167–198.; illetve H. Szilágyi István: *Jog és irodalom*. 5. In Iustum Aequum Salutare, 2010/1. szám. 5–27.

[2] Ezen, ritkán előforduló írások közé tartozik például Sólyom Péter *A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek* című tanulmánya (Iustum Aequum Salutare, 2007/2. szám. 95–109.).

dalmi mű szövegének a formálódására".[3] Szintén a kutatási tárgyhoz tartoznak **(6)** azok az elemzések, melyek azt vizsgálják, hogy egy-egy konkrét irodalmi mű (vagy ezek valamely csoportja) hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását, *de lege ferenda* elképzelések kialakítását és/vagy azok törvénnyé válását;[4] melyek **(7)** a jogtudományt mint irodalmi műfajt fogják fel és művelik;[5] végül pedig **(8)** azok az elemzések is, melyek a jogi szövegeket (jogszabályszövegeket, bírói ítéleti indokolásokat, keresetleveleket, fellebbezéseket stb.) mint esztétikai értékkel bíró műveket vizsgálják.

Ezek közül a jogi felsőoktatás számára elsősorban az (1), (2) és (4) pont szerinti kutatási tárgyak fontosak. A „jog az irodalomban" tanítása hozzájárul ahhoz, hogy – a hagyományos megfogalmazás szerint – azáltal neveljünk jó jogászokat, hogy a joghallgatókat *jó emberré* neveljük. Ehhez a tételes jog írott, szó szerinti szövege és az igazságosság (a pozitív jog és a természetjog) kapcsolatának bemutatása, az eseti igazságosság és az ennél többet jelentő (arisztotelészi értelemben vett) méltányosság jogi érvényesítési lehetőségeinek irodalmi (és az ilyen irodalmi művekhez kapcsolódó jogtörténeti) példák alapján történő szemléltetése rendkívül fontos lenne a jogászi etikát jelenleg semmilyen formában nem tanuló jövendő jogászgenerációk egyetemi képzése során. Az e tekintetben leggyakrabban felhasznált művek között találjuk Szophoklész *Antigoné*ját, illetve Shakespeare két drámáját, *A velencei kalmár*t és a *Szeget szeggel*t. Ahogy József Attila írja: „[a] törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol".[6] S ha az igazság (vagy amit annak éreznek), illetve a jog szembekerül egymással, óhatatlanul felvetődik a kérdés, mi a jobb: érvényesíteni az eseti igazságosságot (méltányosságot), és ezzel az adott szituációban helyes döntést meghozni, vagy kitartani a törvény betűjénél, amivel a konkrét esetben igazságtalan eredményre jutunk, viszont hozzájárulunk a jog kiszámíthatóságához, a jogbiztonsághoz, ami végső soron a formális jogegyenlőség megvalósulását jelenti. Ez különösen fontos a jogbölcselet oktatásában, mert visszatekint-

[3] Vö.: *Jog és irodalom: A Gutenberg-galaxis fénye*. Kiss Anna interjúja Nagy Tamással. In Ügyvédvilág, 2010. május. 10–11.

[4] Mint például Charles Dickens írásai az árvaházakra vagy az adósok börtönére vonatkozó szabályokat.

[5] Például Arthur Koestler vagy Albert Camus. (Vö. ehhez például: Tóth J. Zoltán: *Irodalom és büntetőjog: Koestler és Camus a halálbüntetésről*. In *Studia in honorem István Balogh*. Budapest, 2007, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara. 117–129.)

[6] József Attila: *Eszmélet*. In *József Attila minden verse és versfordítása*. Budapest, 1987, Szépirodalmi Könyvkiadó. 379.

ve az elmúlt két és félezer évre, aligha mondható, hogy e két felfogásban objektíve „igazságot" lehetne szolgáltatni, hogy létezne „a" helyes álláspont – legfeljebb az mondható, hogy némelyek (vagy éppen mi magunk) az egyikben vagy a másikban hisznek (hiszünk). Ha a jövendő jogász idejekorán megismerkedik azzal a ténnyel, hogy *a jog nagy kérdéseire nincs egységes és vitathatatlan válasz*, és ennek következtében a működő jogban fog találkozni olyan jogászi álláspontokkal (például bírói ítéletekkel), amelyek a tételes jogi szabályozás előreláthatóságát preferálják azon az alapon, hogy a jogszabályszövegek a jogkereső állampolgárok számára íródnak, és fontos érdek fűződik ahhoz, hogy egy jóhiszemű állampolgár bízhasson abban, hogy ha a jog általa megismerhető előírásait betartja, akkor az általa ugyancsak megismerhető jogkövetkezményekkel (és csak azokkal) kelljen szembenéznie, ugyanakkor fog találkozni olyan álláspontokkal is, melyek a tételes jog szövegét csak akkor veszik figyelembe, ha annak eredeti értelemben vett alkalmazása a helyes (vagy szerintük helyes) döntés, ha pedig az valamiért igazságtalan, akkor eltekintenek tőle, azt felülbírálják, átértelmezik.

Valószínűleg a legszélsőségesebb formájában egyik álláspont sem tartható. Az sem helyes, ha a jogi szövegeket betű szerint értelmezzük, mint az USA-ban a kissé gúnyosan *black-letter lawyers*nek nevezett formalista jogászok[7] teszik, vagy ahogy tették azt az angol bíróságok a XIX. század második feléig, néha még abszurditások árán is ragaszkodni kívánva a szöveghez, és ami miatt így a parlamentnek kifejezetten elő kellett írnia a bíróságok számára olyan trivialitásokat, hogy ha a törvény egyes számot használ, azon a többszöri elkövetést/előfordulást is érteni kell, vagy ha a törvény azt írja, hogy „man", azon azt is érteni kell, hogy „woman" stb.[8] Híres jogtörténeti példa az az 1930-as francia törvény is, amely – egy szövegezésbeli pontatlanság miatt – azt írta elő, hogy a vonat utasainak tilos fel- és leszállni, amikor a vonat *nem* mozog;[9] természetesen a francia bíróságok nem a szöveg, hanem a józan ész alapján alkalmazták a törvényt. Samuel Pufendorf nyomán

[7] A különböző gondolkodású jogászok egyetemi képzéséről szerzett személyes élmények és tapasztalatok alapján ezek rövid összevetését lásd: Henskens, Alister A.: *Legal Education: Black Letter, White Letter or Practical Law?* In Newcastle Law Review, 2005–2006. 81–86.

[8] Vö.: Pokol Béla: *A jog elmélete*. Budapest, 2001, Rejtjel Kiadó. 54.

[9] Cass. Crim. 8 March 1930, D.P. 1930.1.101 Idézi: Troper, Michel – Grzegorczyk, Christophe – Gardies, Jean-Louis: *Statutory Interpretation in France*. 192. In Neil D. MacCormick – Robert S. Summers (eds.): *Interpreting statutes: a comparative study*. Aldershot [etc.], 1991, Dartmouth Publishing Company. 171–212.

szintén nevezetes példa az a bolognai statútum is, amely azt írta elő, hogy aki a nyílt utcán vért ont, azt a legszigorúbb büntetéssel sújtsák – amely büntetésre Pufendorf (és William Blackstone, a legnagyobb angol jogász)[10] szerint természetjogi alapon nem kerülhetne sor azon orvossal szemben, aki egy gutaütött emberen az élete megmentése érdekében eret vág, akkor sem, ha a cselekmény szó szerint beleillik a statútum tényállásába.[11] De a magyar bírói gyakorlatot is fel lehet hozni a *contra legem*, vagyis a törvény szövegével kifejezetten ellentétes, de a józan észen alapuló bírói érvelésre; például a semmisségre a Ptk. szerint „bárki határidő nélkül hivatkozhat" [Ptk. 234. § (1) bekezdés], ugyanakkor ezt a rendelkezést a bírói gyakorlat lerontja. A BH 57/2009. már egyenesen mint ítélkezési gyakorlatról ír erről a felfogásról: „A szerződés semmisségére a magyar jog szerint a Ptk. 234. § (1) bekezdése értelmében bárki határidő nélkül hivatkozhat; az egységes magyar bírósági gyakorlat szerint azonban a bárki nem jelent korlátozásmentes igényérvényesítési lehetőséget, hanem a bíróságok minden esetben megkívánják a jogi érdekeltség igazolását (BH 2001/335. jogeset, BH 2004/503. jogeset, EBH 1999. évi 14. sorszám)."[12]

A szöveghűség ellentétpárja, a korlátlan morális (szó szerinti) *igazság*szolgáltatás azonban szintén alkalmazhatatlan, mert bírói önkényhez vezet (akkor is, ha ezt utólag formáljogi érvelésbe bújtatják). A nevezetes „radbruchi formula" szerint ugyan az alapvető erkölcsi-igazságossági elvekkel szembenálló normaszöveg nem jog, csak puszta törvény, és a neki való engedelmeskedést meg lehet, sőt meg kell tagadni, azonban – az első állítás („meg *lehet* tagadni") kétségtelen helyessége mellett – a második állítás valójában az elvárhatatlant emelné jogi szintre, hiszen aki a jog (törvény) szerint cselekszik, az azt teszi, amit számára előírtak, és amelyről úgy gondolhatja, hogy az a kötelessége, illetve ha nem teszi meg (például a náci diktatúrában), akkor a saját életét teszi kockára, és éppen ezért itt is igaz, hogy a jog (a természetjog) sem kényszeríthet senkit arra, hogy az életét kockáztassa vagy hagyja elvenni. (Ez természetesen a jog alatt állókra, a jog alkalmazóira,

[10] Vö.: Blackstone, William: *Commentaries on the Laws of England. Book the First*. Oxford, 1975, Clarendon Press. 60.

[11] Vö.: Posner, Richard A.: *How Judges Think*. 199. Cambridge, Massachussets – London, England, 2008, Harvard University Press. Magyarul idézi: Molnár András: *Pragmatizmus és legalizmus – Richard Posner és Antonin Scalia a bírói szerepről*. 38. De iurisprudentia et iure publico – Jog- és politikatudományi folyóirat, 2009/1. szám. 29–68.

[12] Vö.: Tóth J. Zoltán: *Jogértelmezési módszerek a bírói gyakorlatban*. Jogelméleti Szemle, 2009/4. szám. 162. lábj.

a ogi norma címzettjeire igaz, nem pedig a jog alkotásában résztvevőkre.)

Az előbbi polémiák gyakorlati példákkal, konkrét (megtörtént vagy fiktív) jogesetekkel való bemutatása mellett az irodalom közvetlen instrumentalista felfogása is használható a jogi oktatásban.[13]

Fontos lehet továbbá az is, hogy ha azt akarjuk, hogy a jogász jó ember legyen, akkor empátia szükséges a laikusok irányában. Ez nemcsak az ügyvédekre igaz, hanem (sőt különösen) a hivatalos személyekre, rendőrökre, ügyészekre, bírókra, mert egy laikus számára a jog eleve egy furcsa, rideg, idegen világ, amelyet nem lehet kiismerni, és ha ezt az érzést csak fokozzuk, akkor csak azt érjük el, hogy az egyszerű ember nem tisztelni fogja a jogot, hanem félni fog tőle. Franz Kafka *A per* című regényével elég jól szemléltethető ez az érzés a joghallgatókban, és ha elérjük azt, hogy a jövendő jogászok ne úgy tekintsenek az ügyfelekre, tanúkra, vádlottakra, sértettekre stb. mint a jogi eljárások szükségszerű szereplőire, hanem beleérezzék magukat egy kicsit a helyzetükbe, és a jog merevségét valamelyest oldják, akkor egy emberközelibb, barátságosabb, jobb jogi eljárási rendszert tudunk teremteni. (Ha azt is elmagyarázzuk nekik, hogy egy laikus puszta tárgyként kezelve úgy érezheti magát, mint bárki, akár maga a joghallgató, illetve a jogász egy orvosi vizsgálaton, ha nem mondanak neki semmit, nem magyarázzák el a szituációt, azt, hogy mi fog történni és miért – ekkor a jogász /vagy bárki/ az orvosi eljárásnak ugyanúgy nem alanya, csak puszta tárgya lesz, mint ahogy hasonló esetben a laikus nem alanya, csak puszta tárgya lesz egy jogi eljárásnak – hasonló félelemmel vegyes idegenségérzettel.)

És persze – nem mellesleg – az irodalmi művek nemcsak az erkölcsös, hanem a művelt jogásszá váláshoz is képesek hozzájárulni. Erre szintén nagy szükség van, mert egyre inkább afelé tartunk, hogy jogász-értelmiségiek helyett jogász-technikusokat képezzünk. A jogászhallgatók intellektuális színvonala és műveltsége folyamatosan esik. (Ennek okainak mélyebb elemzése önálló tanulmányt igényelne.) Egy jogász viszont nem akkor jó jogász, ha szakbar-

[13] Például a *Bűntények a könyvtárszobából* című kötet egy ilyen kezdeményezés volt, amelyben közismert irodalmi történetek, „tényállások" alapján a hallgatók büntető eljárásjogi iratmintákat ismerhettek meg, vagyis szakjogi ismereteik megszerzésének megkönnyítéséhez a kötet szerzői irodalmi „jogeseteket" használtak fel. [Lásd: Kiss Anna (szerk.): *Bűntények a könyvtárszobából*. Budapest, 2010, CompLex Kiadó.]

bár, hanem akkor, ha érti a körülötte fekvő világot. Ehhez egy bizonyos műveltség elengedhetetlen.

A „jog mint irodalom" oktatása úgyszintén nélkülözhetetlen; a jogászok számára ugyanis nemcsak a morális szempontok figyelembevétele lehet fontos jogászi munkájuk során, hanem a tételes jog *technikai* értelemben történő helyes alkalmazása is. A modern jog írott jog: azt az írott jogszabályok (vagy más írott jogi normák) szövege tartalmazza. Ahhoz, hogy a jog valódi értelmét (vagy lehetséges értelmezési tartományát) megállapíthassuk, a normaszöveg mint nyelvi képződmény immanens többértelműsége és homályossága miatt a szöveget különböző módszerekkel értelmeznünk kell. A jogi hermeneutikai eszköztár nem különbözik jelentősen a filológiai hermeneutikai eszköztártól, így a joghallgatók által már a középiskolai tanulmányaik során megismert irodalmiszöveg-elemzés jó alapul szolgálhat arra, hogy annak mintájára, de azt kiegészítve és pontosítva megismertessük a joghallgatókkal a jogalkalmazás immanens részét, egyszersmind előfeltételét jelentő jogi hermeneutikai módszertant. Anélkül, hogy valaki képes lenne az írott jogi szövegek értelmének feltárására, illetve meghatározott álláspontok melletti (szubjektív) érvelésre, nem válhat senkiből (jó) jogász. A mai magyar jogi oktatás hibája, hogy a mi jogászképzésünk „a" jog megtanítására és annak számonkérésére irányul, előfeltételezve azt, hogy a jogi problémáknak létezik helyes („a" helyes) megoldása, azaz a jog minden kérdésére létezik egyetlen megoldás, amit csak – egymást követő logikai lépcsőfokok végigjárása révén – meg kell találni. Ezzel szemben sokkal hasznosabb az egyesült államokbeli jogi oktatás azon jellegzetessége, hogy ott a joghallgatókat értelmezni (gondolkodni) és érvelni tanítják, belátva azt, hogy nincs objektív igazság, csak szubjektív „igazságok" vannak, azaz általában mindegyik álláspont mellett fel lehet hozni (erősebb vagy gyengébb) érveket, a világ pedig nem fekete vagy fehér.

Ha egy jövendő jogász megismeri mindazokat az értelmezési módszereket és érvelési fogásokat

(a jogi hermeneutikát és a retorikát), amelyet a kontinentális jogrendszerekhez tartozó magyar jogrendszerben is alkalmaznia kell ahhoz, hogy jogászként boldoguljon, akkor a jogot jobban fogja érteni és hatékonyabban fogja alkalmazni. Az ügyvédek nyilván az érvelési fogásokat szubjektív alapon fogják alkalmazni, de tulajdonképpen ez is a dolguk; a bíró feladata (és nem az ügyvédé) az, hogy az elfogult értelmezéseket összemérje, és egy védhető értelmezési alapon álló ítéletet hozzon. (Persze a bíró sem objektív, de legalább a felek partikuláris személyes érdekein kívül áll, és legfeljebb a neveltetése, világlátása, értékei, attitűdjei, preferenciái stb. hatnak ki a döntése meghozatalára. Ugyanakkor ezek hatással vannak rá, és jobb, ha a jövendő jogász eleve tisztában van azzal, hogy teljesen objektív döntés nincs; ezt mint tényt el kell fogadnia, és ha tud erről a tényről (és nincsenek tévképzetei a jogalkalmazás jellegét illetően), akkor az ügyfele (vagy éppen a társadalom) érdekét hatékonyabban tudja képviselni – és éppen ez a feladata.) Vagyis van egy hermeneutikai tér, ami a jogász, így a bíró rendelkezésére áll, ez azonban nem korlátlan – csak az értelmezéssel alátámasztható érvek játszhatnak szerepet a jogalkalmazásban és az érvelésben. És bár elválhat (elválik) egymástól a döntés meghozatala és annak indokolása (utólagos igazolása), vagyis – Rüdiger Lautmann szavaival – a formális és az informális döntési program, az informális program csak olyan döntési alternatívák közül választhat, amelyek választását a formális program megengedi. (A határ persze lehet képlékeny, de azért léteznek érvek, amelyek nyilvánvalóan a határon kívül vannak.)

A bíróságok a magyar jogrendszerben is a legkülönbözőbb módszereket használják egy-egy többféleképpen értelmezhető jogi normaszöveg értelmének feltárásához. Ha valaki ezeket a lehetséges módszereket ismeri, akkor (technikai értelemben véve) sokkal jobb jogásszá tud válni, de a „jó" ügy képviselete is megkívánja egy jó jogásztól, hogy az elvileg lehetséges érvek közül minél többet felhozzon, mert ezáltal annál inkább megerősíti a bírót

abban, hogy végül is az a helyes álláspont, amit ő képvisel.

Végül a jogi oktatás a narratív jogtudomány belátásait sem nélkülözheti, egy valódi eljárás, különösen egy tárgyalás és azon belül a tényállás-megállapítás ugyanis mindig a valóság különböző felfogásainak (az ellenérdekű felek, a szakértő/k/, az egyes tanúk stb. valóságértelmezésének) prezentálására szolgál, ugyanúgy, ahogy egy irodalmi cselekményben is különböző szereplők eltérő nézőpontjain keresztül láthatjuk a valóságot.[14] A tárgyalóteremben tárgyalást vezető bíró valójában nem más, mint egy regény olvasója, aki a kapott – töredékes és elfogult – információdarabok alapján kell, hogy összeállítsa a maga igazságát. Ha a joghallgató figyelmét rá akarjuk irányítani arra a tényleges helyzetre (amelynek tudása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértse a jog gyakorlati működését), hogy a bíró nem egy montesquieu-i szubszumáló automata, hanem egy ember, a maga szimpátiáival, elfogultságaival, érzelmeivel és képességbeli fogyatékosságaival, akkor jó hasznát vesszük, ha a jogi oktatás során a regény történetszövését párhuzamba állítjuk a (jogi normák alkalmazását előfeltételező) bírói ténymegállapítás folyamatával. A bíró számára a tényállás kiderítése olyan, mint az olvasó számára a detektívregény megoldása, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a detektívregényben a történeti tényállás felderítésének folyamata már készen áll (csak el kell olvasni), míg a bíró azt tevőlegesen alakíthatja (és el is ronthatja).

Ezenkívül hasznos lehet a joghallgató számára annak belátása is, hogy egy tárgyalás sok szempontból hasonlít egy drámához: a tárgyalóterem egy színpad, ahol a dráma szereplői a maguk érdekében (felperes, alperes), avagy a saját logikájuk (tanú, szakértő – ha nem elfogultak) szerint cselekszenek, amiből a bírónak ki kell hámoznia, hogy ki mond igazat, ki hazudik vagy téved, és ez alapján kell felvázolnia (és az ítéleti indokolásban elmagyaráznia), hogy a valóságban mi történt. (Valójában a bírósági

[14] A jog e jellemzőjének megvilágítására példaértékű H. Szilágyi István kezdeményezése, aki az ez iránt érdeklődő hallgatóknak Gabriel García Márquez kisregényének, az *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikájá*nak a feldolgozásával mutatja be azt a szituációt, ahogy a bíró a különböző tanúk hézagos és gyakran egymásnak is ellentmondó vallomása, beszámolója alapján kell, hogy kibogozza (ha tudja) azt, hogy mi is történt – a büntetés kiszabása vagy a felmentő ítélet meghozatala ugyanis csak ezt követően történhet meg. (E módszer leírását és gyakorlati tapasztalatainak ismertetését lásd: H. Szilágyi István: *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés*. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Könczöl Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul*. Budapest, 2009, Szent István Társulat. 111–132.)

tárgyalás során az igazán lényeges kérdés ez, és nem a jogi szempontok vizsgálata, mert sokszor /az ún. „könnyű ügyekben"/ az ügy kimenetele azon dől el, hogy a bíró végül milyen következtetésre jut a történeti tényállás tekintetében.) Ha egy joghallgató ezt megérti, megérti a jog praktikus működését is, jelesül hogy a bírói ítélet nem egy eleve eldöntött, a jogszabályokból logikailag következő valami, hanem alakítható, és a jogász feladata a tárgyalások során éppen az, hogy az ítéletet alakítsa.

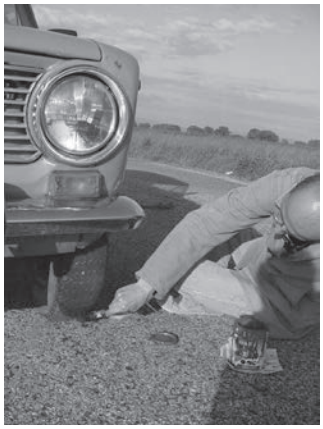

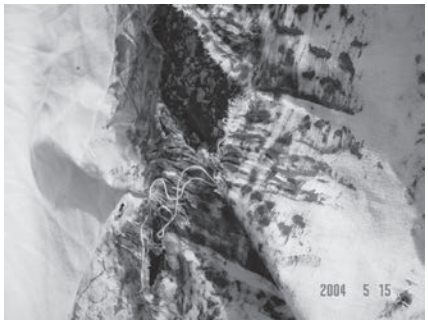

Éjszakai imák, akció 2004

FEKETE BALÁZS*

ÉRDEMES-E EGY JOGÁSZNAK IRODALMAT OLVASNIA? – J. H. WIGMORE EMLÉKÉRE**

1. Bevezetés

Napjaink általános tendenciája a jogi oktatás technicizálódása, és a nem szigorúan vett jogi ismeretterületek fokozatos háttérbe és kiszorulása a tantervekből. E nyomás kettős: a hallgatók elvárásai egyre inkább arra irányulnak, hogy gyakorlati, a mindennapi jogászi munkában hasznosítható ismereteket kapjanak az egyetemi évek során; másrészt az európai felsőoktatási reformok és az ezekkel járó forráscsökkenés is a nem jogi jellegű oktatási elemek leépítésére ösztönzi a jogi karokat. Napjainkra a jogi egyetemek a jogi tudás és esetlegesen a praktikus jogi gyakorlat átadásának terepévé kezdenek válni, míg az általános, humán műveltségen alapuló képzési funkciójuk meggyengült. Fő céllá a jogi dogmatika és gyakorlat átadása vált, míg a jogi kultúra nem szorosan vett jogi vetületeinek megértését szolgáló ismeretek (például történelem, szociológia, irodalom, etika) jelentőségüket tekintve egyre inkább eltűnnek.[1] Nem nehéz felismerni, hogy ez a folyamat a jogászság jövendőbeli kulturális arcélét is jelentősen formálja, egyfajta zárt szakmai kaszttá alakítva majd azt.

Hajlamosak lennénk ezt a helyzetet adottnak elfogadni, de történelmi példák mutatják, hogy nem minden korszak viszonyult hasonlóan a jogi oktatás – és a tágabb értelemben a jogászság – feladataihoz. A következőkben egy konkrét példán keresztül azt szeretném bemutatni, hogy az amerikai kultúrtörté-

* Egyetemi docens (PPKE JÁK) / tudományos munkatárs (MTA TK JTI). Köszönettel tartozom kollégáimnak és barátaimnak (Gárdos-Orosz Fruzsina, H. Szilágyi István, Hoffmann Tamás, Majtényi Balázs, Nagy Tamás, Szabó Sarolta és Ződi Zsolt), akik több ponton is komolyan megkritizálták e szöveg egy korábbi változatát. Segítségük és kritikájuk nélkül e szöveg minden bizonnyal szegényebb maradt volna minden értelemben.

** A szöveg eredetileg megjelent Horváth Éva egyetemi tanár és választottbíró 70. születésnapjára készült ünnepi kötetben. Burián László-Szabó Sarolta (szerk.): *Arbitrando et curriculum bene deligendo. Ünnepi kötet Horváth Éva 70. születésnapja alkalmából.* Budapest, 2014, Pázmány Press. 103–118.

[1] Részletes, átfogó elemzéshez a gyakorlati jogi oktatás perspektíváján keresztül lásd: Wilson, Richard: *The Role of Practice in Legal Education*. In Brown, Karen B. – Snyder, David V. (ed.): *General Reports of the XVIIIth Congress of the International Academy of Comparative Law/ Rapports Généraux du XVIIIième Congrès de l'Académie Internationale de Droit Comparé*. Dordrecht, Heidelberg, Lon-

don, New York, 2014, Springer, 57–84. Hazánkban a nem jogi jellegű tantárgyak helyzetét tovább bonyolítja a szocialista időszak öröksége. A különféle elméleti jellegű tárgyak (pl. filozófia, jogelmélet, államelmélet stb.) alapvetően ideológiai funkcióval rendelkeztek az 1989 előtti jogi oktatásban, feladatuk egyértelműen a politikai szemléletformálás – a korszakban uralkodó kifejezéssel: a pártosság – volt. Vö. pl. Antalffy Gy. – Samu M. – Szabó I. – Szotáczky M.: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó. 28. A rendszerváltást követően ez az ideológiai mankó eltűnt e tárgyak mögül és ilyen értelemben légüres térbe kerültek, mivel létüket, azon túl, hogy a tananyagban szerepelnek, nem igazolták a korábbi ideológiai szempontokkal összehasonlítható jelentőségű érvek. A korábbi időszak örökségeként a hallgatók tartózkodását, sőt ellenszenvét e tárgyakkal szemben sem sikerült még megváltoztatni.

[2] Módszertani értelemben Wigmore szövegének aktualizálásánál Paul Ricouer „értelmezéselméletére" támaszkodom, mely szerint egy szöveg, mint rögzített diskurzus, természeténél fogva részben független – többek között a szerzői szándéktól, a kulturális és szociológiai helyzettől és az eredeti célközönségtől – a közegtől, melyben született, és ezért alkalmas arra, hogy új környezetben és új helyzetekben is értékelhető mondanivalót hordozzon (rekontextualizáció). Vö. Ricoeur, Paul: *Hermeneutics and the Critique of Ideology*. In Ricoeur, Paul: *From Text to Action. Essays in Hermeneutics II.* Evanston, Illinos, 1991, Northnetnek volt egy olyan időszaka, mely eltérő hangsúlyokkal tekintett a szakmai jogi tudás és a tágabb értelemben felfogott kulturális tudás viszonyára, mint a ma uralkodó korszellem. Ez a letűnt időszak nyilván nem hozható vissza, de ez nem jelenti azt, hogy ne lehetne esetleg valamilyen módon hasznosítani e korszak tapasztalatait és tanulni azokból.[2]

2. A XIX. századi amerikai jogtudomány – egy klasszikus eszmény újjászületése

A hazai szakirodalomban Nagy Tamás képviseli konzekvensen azt az álláspontot, hogy a jog és irodalom jelenkori merev és átjárhatatlannak tűnő elválasztása nem örökérvényű állapot, hanem kultúrtörténeti esetlegességek következménye.[3] Érvelése szerint a jog és irodalom kapcsolatának léteztek – és létezhetnek – alternatív konfigurációi, melyekben e két, ma mereven elkülönülő tudásterület kapcsolata teljesen más jellegű, sokkal bensőségesebb és komoly kölcsönhatásokkal átszőtt lehet. Erre Nagy példája, Robert A. Ferguson koncepcióját alapul véve, a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. első feléig tartó amerikai időszak. A következő idézet dióhéjban jól kifejezi Nagy értékelését:

„Legáltalánosabban szólva olyan, eredetében az antikvitás kultúrájáig visszavezethető hagyományról – egyszerre helyzetről és eszményről – beszélhetünk, amelyben a »jog« és az »irodalom« még nem egymástól – rossz esetben merev – akadémiai diszciplináris határokkal (is) elválasztott, önálló és professzionális diskurzus-formaként lépnek elénk, hanem olyan interdependens praxisokként, amelyek egymással szétbogozhatatlanul összefonódva egyenrangú szerephez jutnak a korai köztársaság fiatal Amerikája formálódó »normatív univerzumának«– a coveri értelemben vett *nomos*-nak – és önálló nemzeti identitásának a meghatározásában."[4]

Végső soron, ebben az időszakban az észak-amerikai jogászok nemcsak professzionális szerepüket játszották a társadalmi élet színpadán, hanem ők voltak a „születőben lévő nemzet »írástudói«",[5] ér-

telmiségijei is. Azaz, a jogászok nem kizárólag egy szakma művelőiként, hanem valójában egyfajta intellektuális elit részeként tekintettek magukra, és így szinte kötelező volt a számukra – antik eszmények és minták vonzásában, különös tekintettel Cicero példájára – olyan területek elmélyült művelése is, mint a retorika, líra vagy éppen az epika. Szép példa erre az amerikai alkotmányjog-tudomány kialakulására döntő hatást gyakorló Joseph Story életműve, melyben a tudományos művek mellett verseskötetek is helyet kaptak.[6]

Ezzel az antikvitásban gyökerező szemlélettel szemben Christopher Columbus Langdell gondolatrendszere kínált markáns alternatívát a XIX. század második felétől, mely számos következménye mellett a jog és az irodalom korábbi kölcsönös összekapcsolódását is feloldotta, eltávolítva a jogot és a jogtudományt a tudomány professzionális szférájába.[7] A Langdell nevével fémjelzett „klasszikus-ortodoxia" a jogot olyan zárt jelenségként közelítette meg, mely a tudományosság igényével vizsgálható, rendszerezhető; ezzel pedig önállósította és így kiszakította azokból a szférákból – például a retorikából vagy az irodalomból – melyekkel a korábbi gyakorlat és eszmény keretei között még szoros kapcsolat fűzte össze. Ennek nyomán pedig a jogászi kulturális horizontot és ezzel a jogi kultúrát is jelentősen leszűkítette egy tudományosan kezelhető korpusz megjelenítésére és annak minél szabatosabb, a tudomány elveinek és módszereinek megfelelő feldolgozására. Ezzel a korábbi időszak humanista-klasszicista, republikánus szellemiségű megközelítésének is lassan bealkonyult… fogalmazhatnánk meg általánosságban a konklúziót, azonban Wigmore életművének a későbbiekben vizsgált darabja némiképp módosíthatja az előbbi állítást, és ezzel árnyalhatja a jogi gondolkodás szigorúan egymást mechanikusan követő irányzatokként, megközelítésekként, iskolákként, paradigmákként leíró értelmezések helytállóságát.

western University Press. 298. és Ricoeur, Paul: *The hermeneutical function of distanciation*. In Ricoeur, Paul: *Hermeneutics and the human sciences. Essays on language, action and interpretation.* Cambridge, 1981, Cambridge University Press. 139.

[3] Vö. Nagy Tamás: *Mint(h)a iratokba lépnénk*. In Kiss Anna (szerk.): *Bűntények a könyvtárszobából*. Budapest, 2010, Complex. 13.

[4] Nagy Tamás: *Jog és irodalom: kezdetek és eszmények*. Iustum Aequum Salutare, 2007/2. 58.

[5] Uo.

[6] Uo. 62.

[7] Szimbolikus kezdőpontként Langdell 1870-es harvardi előadására szoktak hivatkozni. Lásd Grey, Thomas C.: *Langdell's Orthodoxy*. University of Pittsburgh Law Review, 1983/1. 1–53.

[8] Millar, Robert W.: *On Behalf of the Law Faculty.* Journal of Criminal Law and Criminology, 1943/2. 88.
[9] Roalfe, W. R.: *John Henry Wigmore, Scholar and Reformer*. Evanston, Illinois, 1977, .Northwestern University Press.
[10] Elsőként 1904-ben jelent meg a több kötetből álló munka, mely 1940-es harmadik kiadása már tíz kötetből állt és 7324 oldal terjedelmű volt. Lásd részl.: Leflar, Robert A.: *Wigmore and Evidence: A Review*. Missouri Law Review 1941/1. 41–49. A Harvard Law School könyvtára szerint az egyes részeket a halála után is folyamatosan „folytatták", és neves kiadóknál jelennek meg napjainkban a legújabb, aktualizált verziók *The new Wigmore: a treatise on evidence* sorozatcímmel.
[11] Journal of Criminal Law and Criminology (ma is létezik).
[12] *Modern Criminal Science Series* (1911–1917).
[13] Vö. R. P.: *John Henry Wigmore*. Harvard Law Review, 1943/6. 989.
[14] Millar: i. m. 86.
[15] *Modern Legal Philosophy Series* (1911–1917); *Continental Legal History Series* (1912–1928); *Evolution of Law Series* (1915–1918). A jogfilozófiai sorozatban olyan jelentős európai szerzők jelentek meg angol fordításban, mint például Stammler, Jehring, Del Vecchio, Kohler.

3. Wigmore az olvasásról

3.1. Wigmore: több, mint jogászprofesszor, a republikánus jogászkultúra kései örököse

John H. Wigmore (1863–1943) minden bizonnyal egyike a modern amerikai jogtudomány meghatározó személyiségeinek. Miután a Harvardon több jogi diplomát is szerzett, Bostonban praktizált, majd három évig tanított Japánban a Keio Egyetemen (1889–1892). 1892-ben a Northwestern Universityre tért vissza az Egyesült Államokba, ahol élete hátralévő részében folyamatosan tanított, 1901 és 1929 között mint dékán is tevékenykedett; visszavonulását követően pedig a megtisztelő *Dean Emeritus*[8] címet viselte. Munkássága egyrészről rendkívül kiterjedt, másrészről hatása olyan átfogó, hogy e helyen csak a legfontosabb pontokat lehet egyfajta érzékeltetésként összefoglalni: nem véletlen, hogy életművéről önálló monográfia is született.[9]

Tevékenységének főbb csomópontjai az önálló kutatás és oktatás mellett a tudományszervezés és az amerikai jogi reform előmozdítása voltak. A bizonyítás jogáról írt nagy műve (közkeletű nevén: *Wigmore on Evidence*) napjainkban is alapműnek számít, megkerülhetetlen az amerikai büntetőjog és büntetőeljárás-jog világában.[10]

A tudományszervező tevékenysége keretében sokat tett a büntetőjog és a kriminológia intézményesüléséért, többek között megszervezte a National Conference on Criminal Law and Criminology című rendezvényt 1909-ben, mely az American Institute of Criminal Law and Criminology alapjaként szolgált, továbbá folyóiratot[11] és könyvsorozatot[12] is alapított.[13] Ki kell emelni, hogy Wigmore büntetőjogi és kriminológiai tevékenysége során mindig törekedett a külföldi, különösen a kontinentális eredmények megismertetésére.[14] Nemcsak a kriminológia terén, hanem általában véve a jogtudomány vonatkozásában is igyekezett az amerikai gondolkodás fejlődését előmozdítani, ennek érdekében szerepet vállalt három, rövidebb-hosszabb ideig fennmaradó könyvsorozat elindításában is.[15] E sorozatok hatását nehéz pontosan megítélni, de a kortársai szerint nem

csak az Egyesült Államokban, hanem külföldön is formálták az elméleti igényű jogi gondolkodást.[16]

Visszaemlékezések szerint Wigmore kifejezett célja volt a jogi oktatás klasszikus irányú átalakítása. Nagy hangsúlyt helyezett a történelemre, az irodalomra, és ezzel párhuzamosan a külföldi jogszabályok és jogirodalom tanulmányozását is bátorította.[17] Végső célja a technikai természetű jogi oktatás meghaladásán keresztül a klasszikus (*artes liberales*) jellegű jogi oktatás meghonosítása volt. Számára a jogász és a művelt úriember (*educated gentleman*) közé helyezendő egyenlőségjel nem valamiféle abszurd elvárás, hanem megvalósítandó idea volt.[18] Az előbbi szellemiséggel összhangban az oktatói munka során mindig törekedett a fiatal, pályakezdő kutatók támogatására, a visszaemlékezések szerint sokakat ő indított el a tudományos pálya felé.[19]

Összefoglalva, Wigmore a századforduló időszakának jelentős hatású amerikai jogtudósa volt, aki komoly tudományos eredmények és tudományszervező tevékenység mellett határozott vízióval rendelkezett a jogi kultúráról és a jogászsággal kapcsolatos elvárásokról. Számára ez egyértelműen a görög-római hagyományon alapuló, klasszikusnak nevezett, a jogot társadalmi-kulturális közegében további tudományterületekkel összhangban tekintő, humanista ideában öltött testet.

3.2. Az olvasmánylista

Mint láthattuk, munkásságának a szigorúan vett jogi kutatási területek mellett szélesebb szellemi horizontokat is érintő dimenziói is voltak; e tanulmány ezek közül egyetlen folyóiratcikket szeretne kiragadni, vállalva ennek az összes veszélyét (a külső és belső kontextus elvesztését például). Az Illinois Law Review második – 1907–1908-as – évfolyamában Wigmore megjelentetett egy különleges cikket,[20] melyben nem valamilyen specifikus, szakjogi kérdéssel foglalkozott, hanem arról értekezett, hogy miért és mit érdemes egy jogásznak olvasnia.[21] Már magában a témában és különösen a témafelvetésben

[16] R. P.: i. m. 989.

[17] Külön kiemelendő a világ nagy jogrendszereit történelmi perspektívában áttekintő munkája, mely a részletes ismertetés mellett számos képet és illusztrációt is tartalmaz, ezzel is segítve az olvasót a jogi kultúra egészének megértésében. Wigmore, J. H.: *A Panorama of the World's Legal Systems*. Washington Law Book Library, 1936.

[18] Millar: i. m. 85–86.

[19] R. P.: i. m. 989.

[20] Wigmore, John H.: *A List of Legal Novels*. Illinois Law Review, 1907–1908. 574–593.

[21] Talán megállapíthatjuk, hogy a jogászi olvasmánylisták publikálásának van valamiféle hagyománya az Egyesült Államok jogi kultúrájában. Az idézett munkán kívül lásd pl. Wambaugh, Eugen: *Summer Reading for Lawyers.* Law Book News, 1894. 199–200.; Wigmore, John H.: *A List of 100 Legal Novels*. Illinois Law Review, 1922. 26–41. Z. C. and J. M. M.: *A List of Book for Prospective Law Students now in Service Prepared by a Committe of the Faculty of Harvard Law School*. Harvard Law Review, 1945/4. 589–604. és a legújabb időszakból: *Miami Law Summer Reading* (2013). http://www.law.miami.edu/admitted/pdf/2013/summer-reading-list.pdf

a jog és irodalom korábbi egyesült államokbeli konfigurációjának kései felvillanását láthatjuk, ami azt jelzi, hogy noha Langdell fellépésével jelentős átalakulás kezdődött az amerikai jogtudományban, a korábbi megközelítés sem tűnt el teljesen a XX. század elejére.

Wigmore tanulmányában három kérdést jár körül, helyenként eltérő részletességgel, majd egy közel négyszáz tételből álló listát állít össze a jogászságnak javasolt olvasmányokból. Gondolatmenetének fő üzenete, hogy a jogásznak érdemes és kell is olvasnia irodalmat, azaz írását a korábbiakban már említett, a jog és irodalom együttállását előtérbe helyező, „klasszikus" eredetű premodern szemlélet apológiájának is tekinthetjük. Lényegében egy olyan kulturális attitűd védelméről van szó, mely a XVIII–XIX. századi, Langdell tevékenységét megelőző, az amerikai kultúra születésének időszakában uralkodó felfogásban gyökerezik – vagy, még tágabb értelemben, a klasszikus görög-római hagyományban –, és ez teszi igazán érdekessé és akár aktuálissá is Wigmore tanulmányát, mely hat és a mai napig hivatkozott az amerikai jogtudományban.[22]

Wigmore első, bevezető jellegű kérdése, hogy mit értünk „jogi regény" alatt, és melyek e regények főbb csoportjai. A válasz kérdése első felére meglehetősen szokatlan, ugyanis nem az adott irodalmi mű tartalmára utal, mint azt várhatnánk, hanem a jogászok szemszögéből határozza meg. Wigmore szerint „egy »jogi« regény, ahogy én most azt értem, egyszerűen egy olyan regény lesz, mely a legtöbb jogász számára érdekes".[23] Fontos a meghatározásban rejlő implicit lehatárolás, ugyanis az előbbiek azt feltételezik, hogy az irodalomnak van egy olyan része, mely a jogászság számára egyszerűen érdektelen. Valószínűleg Wigmore-t nem az irodalmi termékek lebecsülése vezette, amikor így definiálta a „jogi" regényt, hanem sokkal inkább arra gondolt – mint ezt a szöveg későbbi része egyértelművé teszi – hogy az „általában vett irodalom" bizonyos darabjai esztétika, irodalmi értékeiken túl több okból is kifejezetten hasznosak és fontosak a jogászoknak, és ezért nem tehetik meg, hogy ne foglalkozzanak velük.

[22] Lásd pl. Weisberg, Richard H.: *Wigmore's Legal Novels: New Resources for an Expansive Lawyer*. Northwestern Law Review, 1976/1. 17–28. (Weisberg kiegészítette és aktualizálta a listát); Weisberg, Richard H.: *Wigmore and the Law and Literature Movement*. Law and Literature, 2009/1. 129–145. (Weisberg számbaveszi Wigmore listájának hatását, és továbbgondolja miért érdemes ma egy jogásznak irodalmat olvasnia.)

[23] Wigmore: i. m. 574.

E „jogi" regények négy szempontból megkerülhetetlenek a jogászság számára. Egyes irodalmi művek (a.) pereket és tárgyalásokat ábrázolnak; más munkák (b.) a jogász vagy bíró tipikus vonásait és lehetséges szakmai életútját tárja elénk; további regények szólnak (c.) a nyomozásról és büntetésekről; végül vannak olyan írások is, melyek (d.) cselekményében egy-egy jogkérdés, jogi probléma fontos szerepet játszik.[24] Mint látható, Wigmore számára az irodalom ábrázolási lehetőségei és képességei a lényegesek, a „jogi" regény fontosságát abban látja, hogy jog működésének több kiemelt pontját is képes az irodalom eszközeivel megragadni. Irodalomképében a XIX. századi pozitivista irodalomtudomány[25] alapfeltevései tükröződnek, mely szerint az irodalmi művek képesek akár a szerzői életút, akár egy történeti szituáció bizonyos elemeit visszaadni, és így a valóság, a helyzet megismerésének és megértésének igényével is olvashatóak. Leegyszerűsítve, a „jogi" regény olyan irodalmi munka, mely valamilyen módon érinti a jog világát, természetesen nemcsak a klasszikus, hanem a kortárs műveket is beleértve.

A „jogi" regény fogalmának tisztázását követően Wigmore rátér egy sokkal érdekesebb kérdésre: miért kell, vagy finomabban megfogalmazva, érdemes egy jogásznak ilyen műveket olvasnia? Több igen elgondolkodtató választ is ad e kérdésre, melyek napjainkban ugyanolyan aktuálisak, mint voltak a XX. század elején.

Elsőként arra hivatkozik, hogy a „jogi" regények számos olyan helyzetet és karaktert mutatnak be, melyeket a jogásznak ismernie kell. Ezek nemcsak az általános műveltség szemszögéből érdekesek, hanem szakmai szempontból is megkerülhetetlenek. Az irodalomban megjelenő ügyvédek és a tisztviselők karakterei, egyes tárgyalások és perek leírásai mind-mind nélkülözhetetlenek a jogásszá váláshoz, érvel a szerzőnk.[26] Tehát az irodalom tanulmányozása a szakmai szocializáció egyik elkerülhetetlen lépése.

Wigmore második érve az olvasás mellett a jog fejlődésének és értelmének jobb megértéséhez

[24] Uo.
[25] Lásd Taine Henrik: *Az angol irodalom története. I. kötet.* Budapest, 1881, MTA Könyvkiadó hivatala. 1–31.
[26] Wigmore: i. m. 575–576.

[27] Uo. 577–578.
[28] Uo. 578–579.
[29] Uo. 579.

kapcsolódik. Az irodalmi művek szerinte jól visszaadják a nagy jogi reformok időszakának szellemiségét, és így sokkal jobban megérthetővé teszik a reformok valódi eredményeit, mintha csak a puszta szabályokat és tényeket ismernénk. Az irodalom, kezdve olyan klasszikusoktól, mint például Charles Dickens *Twist Olivér*je, realistán mutatja be a modern korszak jogintézményeinek (csak példálózva: bírósági késések, rendőri tevékenységek, elmebetegek bebörtönzése, csődeljárások visszásságai, az esküdtszék, a földbérlet problémái) valódi arcát és problémáit. Ezek ismerete nélkül egy jogász, érvel szenvedélyesen Wigmore, nem ismerheti hivatását és annak múltját, és azt sem lehet képes megtudni, hogy milyen szerepet játszanak az egyes jogintézmények a közösség életében.[27]

Harmadrészt az irodalom nemcsak a jogtörténet jobb megértése, hanem általában a történelem ismerete miatt is fontos. Az irodalom segítségével a jogtörténet legtágabb kontextusa is megismerhető és átélhető, és ez ismét csak segíthet a jogászságnak, hogy jobban tudja kezelni azokat a problémákat, kérdéseket, melyekkel szakmai életútja során találkozik. Walter Scottot, és az ő „varázslatát" tartja Wigmore legkiemelkedőbbnek e szempontból, de számos további szerzőt is említ, például Conan Doyle-t vagy Dumas-t.[28]

Utolsó szempontként Wigmore az irodalomnak az emberi természet megismerésében nélkülözhetetlen szerepét emeli ki. Kiindulópontja egyszerű: a jogásznak ismernie kell az emberi természetet, az embertípusokat és a különféle motivációkat. Természetesen senki sem találkozhat személyesen az összes embertípussal és e ponton nyerhet kiemelt szerepet az irodalom, ugyanis az olvasás során betekintést nyerhetünk különféle emberi karakterek jellemzőibe, vonásaiba. Erre a legjobb lehetőséget szerinte Balzac művei kínálják, aki íróként részben azt a célt tűzte ki, hogy „megteremtse az emberi karakterek, vonások és motivációk múzeumát",[29] hasonlóan a természettudományos témákat bemutató múzeumokhoz. Az irodalom ilyen irányú tanulmányozása Wigmore szerint olyan értékes tudás meg-

szerzéséhez vezet, mely a jogász „fegyvertárának" egyik lényeges eleme. Állításait alátámasztandó egy chicagói ügyvéd (W. K. Lowrey) visszaemlékezésére hivatkozik, aki felidézi, hogy egy csalási ügyben Balzac egyik regényének (*Eugénie Grandet*) fösvény figuráját tanulmányozva sikerült a másik felet megértenie, és végül ennek segítségével tudta a hosszan elhúzódó pert megnyerni.[30]

E ponton érdemes áttekinteni Wigmore érveit, és megvizsgálni, milyen általános kép és értékvilág rajzolódik ki belőle. Wigmore négy érve valójában két nagyobb témakör köré csoportosítható. Az első három mindegyike a társadalmi-történeti környezet jobb megértését állítja a jogászi olvasás középpontjába. Az olvasás segítségével a jogász tehát bővítheti tudását az őt körülvevő világról, illetve a jog történeti környezetéről. Mindezek a mélyebb megértés szempontjából fontosak, mert lehetővé teszik a jog külső, a paragrafusokon túli világban zajló működésének megértését. Ez a tudás nem szerezhető meg az egyetemen: nem szabad elfelejteni, hogy az amerikai Law Schoolok képzése mindig is hagyományosan rövidebb és jóval gyakorlatorientáltabb volt, mint ez európai jogi oktatás, így marad az olvasás útján történő folyamatos önképzés a jogászok számára. A negyedik érv azonban kilép ebből a keretből, és az emberi természet ismeretét állítja a figyelem középpontjába. Wigmore az irodalmat olyan közegnek láttatja, mely képes az ezerszínű emberi tapasztalatot az olvasó felé közvetíteni, és így alkalmas az empátia fejlesztésére. Fontos, hogy ez nem kizárólag öncélú, mint a jog társadalmi-történeti szituáltságában való jártásság megszerzése, hanem szakmai érdek is, mely adott esetben készpénzre is váltható. Az ügyvédi pertaktika, mint erre példát is láthattunk, akár egy-egy regényszereplő motivációinak megértésére is felépíthető, így az emberismeret kulcsfontosságú jogászi képességé válik.

Utolsó problémaként Wigmore azt a kérdést járja körül, hogy a jogi szempontból releváns írók honnan szerezték jogi ismereteiket, milyen kapcsolatuk volt a joggal. Ebből a szempontból három nagy csoportba osztja a művek szerzőit: (a.) vannak az írók

[30] Uo. 579–581.

[31] Még Pollock is hivatkozott Reade egy művére, hogy menynyire jól mutat be egy jogintézményt. Uo. 584.
[32] Uo. 581–586.
[33] The Brief, Vol. II, No. 2. 124 (New York, Januar, 1900); The Library Journal, February 1901; The Athenaeum Monthly Bullettin, Wessfield, Mass., May, 1901.
[34] Uo. 586–587.

között olyanok, akik jogászok voltak (például Scott, Balzac, Dickens), így első kézből ismerik a jog világát, az gyakorlatilag a természetük részévé vált; (b.) vannak olyanok is, akik ugyan nem voltak jogászok, de életük során sokat pereskedtek, és így szintén közvetlen jogismeretük és jogi tapasztalataik voltak (például Cooper); utolsóként, az írók egy része (például Reade[31]) valamiféle kutatómunkával tett szert a műve megírásához szükséges ismeretekre.[32] Wigmore számára ez a kérdés vélhetően azért lényeges, mert az a tény, hogy a legtöbb irodalmi mű jogi elemei a személyes tapasztalatra vagy a kutatómunkára való hivatkozással megalapozhatóak, a művek valóságábrázolásának – és így „felhasználásuknak" – hitelességét támasztja alá. Azaz lehetővé teszi a puszta fikción túlmutató, és az esztétika világából kimutató, a jogászok számára hiteles, realista olvasat létének elfogadtatását.

Végül, lássuk Wigmore listáját! Előre kell bocsátani, hogy e lista kulturálisan és történelmileg is erősen meghatározott, hiszen döntően angolszász szerzők műveit tartalmazza, illetve a fókuszpontja a XVIII. és XIX. századi irodalom. Az előbbiek miatt számos író és műve egy magyar olvasó számára egyszerűen ismeretlen, és ezért a korszakban betöltött kulturális jelentőségét nem érthetjük meg teljességében.

A több mint hat oldalt kitevő lista – ha sikerült pontosan számolnom – 116 író 375 munkáját tartalmazza. Wigmore maga is utal arra, hogy nem egyik napról a másikra állt össze, hanem közel egy évtized gyűjtésének eredménye. Kéziratos formában az első, embrionikusnak tekinthető változat, ötven körüli tétellel 1898-ban készült el, majd körülbelül száz tételesre kibővítve több kiadványban meg is jelent.[33] Annak érdekében, hogy a listát még tovább bővítsék, Wigmore bizottságokat hozott létre a Northwestern University Law School tagjaiból. A bizottságok tagjai arra vállalkoztak, hogy száz kiválasztott írót a fenti szempontok alapján megvizsgálnak és jelentéseket készítenek arról, hogy milyen kategóriában kerülhetnek fel a listára, majd ezeket Wigmore még további kollégákkal is megvitatta.[34]

E közös munka eredményeként született meg az 1907–1908-as évfolyamban publikált lista.

Érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy Wigmore még ezzel a kimerítőnek tűnő listával is elégedetlen. Egyrészről javarészt hiányoznak róla a novellák, másrészt csak angolra lefordított külföldi szerzők műveit tartalmazza, és így szükségszerűen hiányos a nem angol nyelvű irodalom szintjén. Továbbá, a feldolgozás módját is javíthatónak látja Wigmore, mivel a megjelent listán csak betűkódokkal jelölik a jogi relevancia jellegét (lásd fentebb kijelölt négy szempontot), azonban részletesebb annotáció minden bizonnyal még használhatóbbá tehetné. Azaz, még ebben az igencsak kidolgozott formájában is tovább fejleszthető.[35]

Részletesebben átnézve e listát még az eltérő kultúrkörből származó olvasónak is megakad pár „dolgon" a szeme. Nem meglepő, hogy túlnyomó többségben angolszász szerzők – amerikai, brit és skót – és műveik találhatóak rajta, azonban igen érdekes, és egyben a korszak amerikai jogászkultúrájáról sokat elárul, hogy milyen, a *common law* világon kívüli szerzők kaptak rajta még helyet. Minden további szerző európai, és döntő többségük francia. A francia irodalom kilenc írója került fel Wigmore listájára, egy részük ma is a legnagyobb, világszerte a mindenkori francia irodalom élvonalába sorolt szerzők közé tartozik (H. Balzac, Stendhal, A. Dumas, V. Hugo), míg másik csoportjuk talán kevésbé ismert a nem francia olvasóközönség számára (A. Daudet, Erckman-Chatrian, É. Gaboriau, A.-R LeSage). Külön kiemelendő, hogy a lista a legtöbb művet, beleértve az angolszász szerzőket is, Balzactól javasolja elolvasni, szám szerint tizenkilencet. Az orosz irodalom két klasszikussal képviselteti magát, Tolsztoj és Turgenyev, míg további hat ország egy-egy íróját találhatjuk a listán: Cervantes (Spanyolország), Franzos (Ausztria), Freytag (Németország), H. Sienkiewicz (Lengyelország), Manzoni (Olaszország). Utolsóként azt is meg kell említeni, hogy Jókai (Maurice Jokai) hazánkban talán kevéssé ismert műve, egy jogi konfliktusokkal

[35] Uo. 587. és 587. 2. lj.

átszőtt XVII. századi szerelmi történetet bemutató regénye, a *Szép Mikhál* is megtalálható a listán.

A francia írók és műveik kiemelt helye jelzi, hogy az amerikai jogászság kulturális identitását formáló legjelentősebb hatás Franciaországból érkezett a XIX. század során. Azaz, amerikai és francia kultúra szorosabb kapcsolatára utal. További európai művek pusztán csak esetleges hatást gyakorolhattak, az itt feltüntetett írók nem mindegyikét sorolja ma az irodalomtörténet a nemzeti irodalmak legjelentősebb alkotói közé, de ennek tényét mégsem szabad lebecsülni, mert rámutat, hogy a XIX. századi amerikai jogászi kultúra nem kizárólagosan az angolszász „magas" kultúra vonzáskörében formálódott, hanem arra európai impulzusok is, ha nem is döntő mértékben, de hatottak. Magyarként pedig elismeréssel kell adóznunk Jókainak, hogy életműve egy darabját még ilyen illusztris közegben is felfedezték és fontosnak tartották.

4. Tanulságok

4.1. Az olvasmánylista rekontextualizálhatósága

A korábbiakban már jeleztem, hogy Wigmore listája kulturális értelemben erősen szituált és korfüggő, mivel az amerikai jogi műveltség XX. század eleji állapotának olvasmányelvárásait rögzíti. Egy mai magyar olvasó számára ez kétszeresen is problémát okozhat. Egyrészről a közel egy évszázados időbeli távolság már jelentősen szűkíti a napjainkban is valódi jelentéssel bíró szerzők és művek körét, ugyanis számos akkori kortárs, majd feledésbe merült író egyszerűen kiesik a mai olvasó érdeklődési köréből; másrészt a lista angolszász jellege is tovább korlátozza a megértésben, hiszen mi természetszerűleg nem mozgunk olyan magabiztosan ebben a kultúrkörben, hogy az írók és műveik fontosságát és hatását valóban értékelni tudjuk. Mindezek azonban nem jelentik azt, hogy nem lenne érdemes arról gondolkodni, hogy e lista mi mindent jelenthet nekünk a XXI. század elején.

Az első üzenete tehát e listának a mai magyar jogászság számára, hogy egyelőre még adósak va-

gyunk egy hasonló lista összeállításával. Pedig erre több szempontból is nagy szükség lenne, segítene valamiféle oktatási minimum rögzítésében, illetve a jogászképzés (újra)humanizálásához is jelentősen hozzájárulhatna, ha létezne egy, jogászok számára ajánlott olvasmányokat rögzítő lista.

Továbbá, a lista összeállítása megmozdíthatná a hazai szakmai élet humaniórák iránt érdeklődő részét, és így annak felismerésében is segíthetne, hogy miért van szükség arra, hogy a jogászok ne csak jogszabályszöveget olvassanak. A lista összeállítása során kialakuló diskurzus és vita során Wigmore összes érvét és további szempontokat is lehetne érdemben ütköztetni, és ebből kiformálódhatna, hogy a mai jogász közösség miben látja – szeptikusan: ha látja egyáltalán – az irodalom fő értékét, fontosságát.

Utolsóként, egy ilyen lista összeállítása és léte talán elvezethetne a hazai jogászság kulturális önazonosságának körülhatárolásához is. Az, hogy e listán milyen hazai szerzők, mely korszakokból kapnának helyet, valamint milyen külföldi szerzők kerülnének fel rá, sokat mondana arról, milyen kulturális koordinátarendszerben látja magát a XXI. század elején a magyar jogászság. Csak egy, teljesen önkényes példa: egyáltalán nem mindegy, hogy a reformkor és a XIX. század klasszikussá vált nagy alakjai (például: Arany, Kölcsey, Jókai) mellett helyet kapnának-e a listán a népi írók és művei (például: Illyés, Féja, Szabó), és találkozhatnánk-e kortárs szerzőkkel is. Egyszóval erre a listára nemcsak az oktatás, hanem a jogászság kulturális önreflexiója miatt is szükség lenne. Nem kis feladat vár(na) tehát a magyar Wigmore-ra…

4.2. Wigmore (és egy jogi kultúra) jogászképe

Fordítsuk meg a korábbi nézőpontot, mely Wigmore állításainak értékelésmentes visszaadására törekedett, és vizsgáljuk meg azt, hogy az előbbi érvek mögött milyen jogászkép rejtőzik! Azaz, milyen Wigmore szerint a „jó" jogász – szándékosan használom a „jó" kifejezést, ezzel is felerősítve

Wigmore megközelítésének klasszikus gyökereit és klasszicista jellemzőit –; az, aki rendszeresen képzi magát az irodalmi művek olvasásával. A következő jellemzőket gyűjthetjük össze: ez a „jó" jogász

(a.) ismeri kora és jogrendszere jogi kultúráját, nemcsak szabályokat lát maga előtt, hanem ismeri és érti azokat, és az azokra alapozott intézmények működését;

(b.) az egyes jogintézményeket történeti produktumnak tartja, és tudja, hogy milyen hiányosságok, visszásságok és problémák kiküszöbölése érdekében jöttek létre; tehát értékeli kora jogi eredményeit és becsüli azokat;

(c.) megfelelő mélységű történelmi tudással rendelkezik, tudatában van a legalapvetőbb történelmi összefüggéseknek és a jog történelemben játszott általános szerepének;

(d.) folyamatosan fejleszti emberismeretét és empátiáját, és ezeket szakmai szempontból kiemelkedően fontos képességeknek tartja.

Szükségtelen részletezni, hogy a fentiek milyen mélyen gyökereznek a jogi műveltség humanista örökségében – a jogász Wigmore szemében tehát a jogi kultúra képviselője és az emberi viszonyok értő, értékekre és erényekre figyelő „mérnöke". Konzervatív vonásait sem lehet letagadni, hiszen tudatában van a jelenkori jogrendszer történelmi léptékű vívmányainak, és ezért szükségképpen annak fenntartásában, működtetésében érdekelt, nem pedig az állandó, különféle ideákhoz láncolt reformokban, változtatásokban. Klasszikus, kissé konzervatív úriemberrel van tehát dolgunk, aki tudja, hogy egy nagyobb történelmi hagyomány örökösekénti végzi mindennapi tevékenységét a különféle bíróságok előtt.

4.3. A jog és irodalom szorosabb együttállása – az átmenet következménye?

Utolsóként egy vitatható és provokatív gondolatot szeretnék Wigmore listája kapcsán megfogalmazni a hazai „jog és irodalom"-törekvések kapcsán,

a korábbiaknál tágabb összefüggésben. Mint e tanulmány elején láthattuk, a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század első feléig jelentősen megnőtt az amerikai jogászság kulturális igénye, önmagukat a születő amerikai köztársaság értékhordozó, világi papjaiként látták, láttatták. Ennek jegyében a jogászképzést is a klasszikus oktatási eszmény keretei között képzelték el, és e megközelítésnek az egyik kései, de igen kidolgozott visszhangja Wigmore olvasmánylistája. Noha ez a szemlélet nem tűnt el, mint erről Wigmore tevékenysége tanúskodik, a jog tudományos megközelítése a XIX. század végére egyeduralkodóvá vált, és a perifériára száműzte a korábbi, klasszikus-kulturális jogi gondolkodást.

Érdemes megfigyelni, hogy a jog és az irodalom szoros összekapcsolódásának időszaka egybeesik a modern amerikai kultúra és közgondolkodás kialakulásával. Egy olyan átmeneti időszakban válik ez a felfogás uralkodóvá, amikor a modern Egyesült Államok, az az USA, amit ma is ismerünk, fokozatosan alakot ölt, társadalmi, kulturális és politikai értelemben is.[36] Nem nehéz ebből azt a következtetést levonni, hogy egy ilyen óriási átalakulást jelentő időszak talán a jog és az irodalom e szoros konfigurációját is magával hozza, mivel az irodalom nemcsak mint a jogot életre keltő közgondolkodás (*nomos*) megteremtésének kiemelt eszköze, hanem az átalakulás különféle dimenzióinak, problémáinak a megragadásához is nélkülözhetetlen. Még a jogászok sem tudnak mindent a törvény nyelvén elmondani, különösen nem akkor, ha a közbeszéd alapjai is kialakulóban vannak, és így közös fogalomhasználat is formálódik. Ilyenkor értékelődik fel az irodalom antikvitásig visszavezethető, univerzális, az élet „nagy" egyéni és közösségi kérdéseiről gyakorlatilag bármilyen történeti-kulturális helyzetben megnyilatkozni képes hagyománya.[37]

Csak játsszunk el egy gondolattal! Magyarországon a „jog és irodalom" mint jogtudományi mozgalom folyamatos fejlődést mutat, ellentétben a bevett jogelmélet egyértelmű pozícióvesztésével. A 2006-ban tartott első, még szűk körű szim-

[36] Kiindulópontként: Cruden, Robert M.: *A Brief History of American Culture*. New York, 1994, Paragon. 27–39.

[37] Vö. Horkay Hörcher Ferenc: *Jog és irodalom a keresztény-humanista nevelési eszményben*. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István (szerk.): *Iustitia modellt áll*. Budapest, 2011, Szent István Társulat. 13–21.

póziumot kétévente rendszeres további szimpóziumok követték, 2014 májusában tartották az ötödiket. Rendszeresen jelennek meg a szimpóziumok kötetei,[38] azokat egyre jelentősebb figyelem kíséri,[39] és úgy tűnik, hogy az érdeklődés is folyamatosan nő a „jog és irodalom" iránt a hazai jogászság körében.[40] Azaz, mintha a „jog és irodalom" kezdene jelentősebb szerepet kapni a hazai jogi gondolkodásban. Mi lehet ennek a lendületes fejlődésnek az oka? Természetesen számos ok és esetlegesség együttállásának a következménye ez a folyamat, de az előbbiek alapján kiragadnék egyet ezek közül.

Nem nehéz észrevenni, hogy a rendszerváltást követő huszonöt év, finoman fogalmazva, szintén a formálódás időszaka hazánkban. Itt is formálódik valami hasonló, mint az Egyesült Államokban a XVIII. század utolsó harmadától, egy új politikai közösség, egy nemzeti éthosz és identitás.[41] Ez a folyamat lassú és igencsak ellentmondásos, sőt szinte csak az ellentmondásait látjuk és érzékeljük. Az utóbbi évtizedek leginkább az illúzióvesztésről szóltak, amit persze talán nem is lehet elkerülni egy ilyen léptékű átalakulás során. Ennek során természetesen új ideák megfogalmazására és viszonyítási pontok meghatározására is megszületik az igény, és ezek csak közös erőfeszítések gyümölcsei lehetnek. A „jog és irodalom" lendületes fejlődése[42] ebben a keretben arra mutathat rá, hogy a jogászságban már van egyfajta igény egy új kulturális identitás megalkotására, és a jól bevált recept szerint ehhez az egyik leguniverzálisabb eszközt, az irodalmat kezdi el segítségül hívni. Természetesen ez nem egy-két év vagy évtized, hanem generációk munkájának eredménye lehet csak.

[38] Az első szimpózium anyaga a *Iustum Aequum Salutare* 2007/2-es számában jelent meg (7–132). A továbbiak önálló kötetekben: Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Könczöl Miklós: *Iustitia kirándul*. Budapest, 2009, Szent István Társulat; Fekete Balázs – H. Szilágyi István (szerk.): *Iustitia modellt áll*. Budapest, 2011, Szent István Társulat; Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás: *Iustitia mesél*. Budapest, 2013, Szent István Társulat.

[39] Lásd pl. a következő recenziókat: Szabó Erzsébet: H. Szilágyi István – Fekete Balázs (szerk.): *Iustitia modellt áll.* (Szent István Társulat, Budapest, 2011.). Jogelméleti Szemle, 2012/1. *jesz.ajk.elte.hu/szabo49.pdf*; Falvai Mátyás: *A jog kultúra is.* Hitel, 2012/10. 122–126.; Kiss Anna: *Könyvismertetés.* Ügyészek Lapja, 2010/2. 113–114.

[40] A 2013/2014-es tanév tavasz félévében Menyhárd Attila és e tanulmány szerzője lehetőséget kapott arra, hogy a Bibó István szakkollégiumban kísérleti jelleggel „jog és irodalom" kurzust indítson. A kurzus jelentős érdeklődést váltott ki a hallgatókból, akik kiemelték, hogy nemcsak a klasszikus művek olvasása (pl. Shakespeare, Kleist, Balzac, Illyés) jelentett számukra fontos tapasztalatot, hanem az oktatók által vezetett viták során vita- és más készségeik is sokat fejlődtek.

[41] A probléma kiváló exponálásaként lásd: Horkay Hörcher Ferenc: *Az értékhiányos rendszerváltás*. *Jogelméleti és politikafilozófiai megfontolások*. Fundamentum, 2003/1. 62–72.

[42] Nagy Tamás e szöveghez fűzött kommentárjában arra hívta fel a figyelmemet, hogy szét kell választani a jog és irodalom általános közeledését a hazai szellemi életben és a „jog és irodalom" mint tudományos mozgalom sikerességét. Az utóbbi magyarázata szerinte leginkább irracionális mozzanatokban rejlik, és szorosan kapcsolódik a hazai jogelméleti élet belső problémáihoz (pl. személyes ellentétek, dogmatizmusba merevedés, reflektálatlanság), míg az előbbi egy általános kulturális tendencia a nyugati jogi gondolkodásban. Úgy vélem, ezen a ponton igaza lehet, de mégis látok kapcsolatot a két változás között, mivel egymást részben erősítő folyamatokról van szó, még ha nem is azonos okok állnak mögöttük.

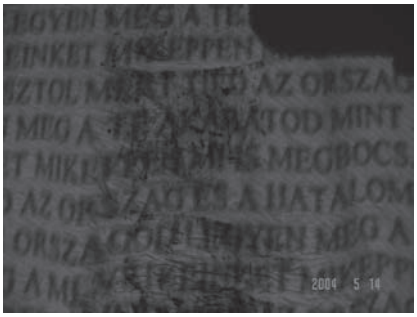

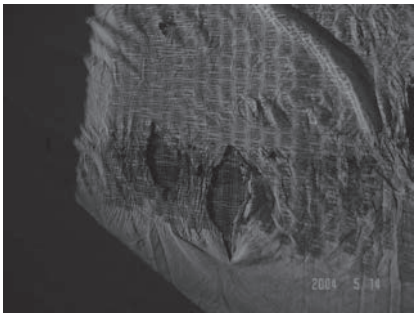

Éjszakai imák, akció 2004

NAGY TAMÁS

A SAMSA-AFFÉR, AVAGY EGY LELEPLEZÉS TÖRTÉNETE

„A nagy erőkről meg persze kussolok."
Esterházy Péter[1]

(BEVEZETÉS)

Metró, peron, buszmegálló. Novhét, Felszab. Jégbüfé. Ki az a Csokonai Lili? – (*1 nő*, persze, de mégis: ki-cso-da!? – tették fel a kérdést mindenütt 1986–'87 telén és kora tavaszán. Értetlenség. Suttogva terjedő pletykák egy titokzatos szerző kilétéről. Homály, kétség, találgatás – akadt, akit bosszantott –, misztifikáció, ál-leleplezések és hárítások, s legfőképp *gyanakvás, mely sehol nem lelt nyugvást, se beigazolással, se cáfolással*. (Még ha az ilyesmi akkoriban amúgy sem volt szokatlan, titok van, valami készül, lenni összeesküvés. Jó, jó, de banán lesz, fater? Arról beszéljél.) Milyen tél volt, alig emlékszem. Nagy havak, leginkább. Épp, mint Chicagóban, ahol – *egy másik tél dolgai* – ez idő tájt formálódott egy szintén rejtélyes kézirat. A *Jog és irodalom* címet viselte, s végül két évvel később jelent meg monográfiaként az amerikai jogtudomány könyvpiacán, Richard Posner neve alatt. Látszólag semmi különös nem történt, könyvhét vagy ilyesmi, megint egy nap, megint egy dollár, csak egy újabb publikáció. Látszólag semmi nem indokolta a találgatásoknak azt a hosszú sorát, amely a könyv borítóján szereplő név hitelességét illetően indult meg szinte azon nyomban, ahogy az értő közönség kezébe vehette a művet. A jogtudományban egyébként sem szokásos, hogy a szerző kilétének kérdése kerüljön, akárcsak átmenetileg is, a figyelem középpontjába. Kéziratoknak születniük kell, a tudós kutató szakmai elismerést kap pályatársaitól a teljesítményéért, kell hogy legyen neve – a borítón szintén –, s mindenki gondosan fel is tünteti: a sajátját. A szerző amúgy is ismert volt mindenki előtt, már évtizedek óta.

Ám talán éppen ez, a szerző korábbi pályafutásának és műveinek általános ismertsége vált a kételyek első számú forrásává. A kérdés rendkívül egyszerűen hangzik: mi indokolta a hirtelen váltást, miért kezd bárki, aki a jog közgazdasági szemléletének elkötelezett híve volt több évtizeden keresztül, irodalmi művekkel és irodalomtudománnyal foglalkozni, és miért fektet többévnyi energiát ilyen irányú kutatómunkába.

Többféle egyszerű okoskodás lehetséges. Ezek közül a legelterjedtebb vál-

[1] Esterházy Péter: *Tizenhét kitömött hattyúk – fontoskodás –*. In uő: *A kitömött hattyú – írások –*. Budapest. 1988, Magvető. 121.

tozatok a szakirodalomban fellelhetők, most csak a ritkábban felbukkanó álláspontokra térünk ki röviden.

Az egyik verzió szerint, amelyet az amerikai jogélet – nevezzük így – *sansculotte*-jai és jakobinusai terjesztettek, Posner arra a kihívásra kívánt válaszolni, amelyet az 1970-es és '80-as évek fordulóján egyre népszerűbbnek mutatkozó „jog és irodalom"-kutatások jelentettek a jog gazdasági elmélete számára. Talán meglepő, de ebben az esetben nem a teoretikus kihívásról van szó – hisz a megszámlálhatatlanul sok vélekedés, iskola és irányzat egyidejű jelenléte a jogtudományban már akkor sem számított új jelenségnek –, hanem az intézményiről. Nevezetesen – a helyzet igen röviden összegezhető – az amerikai egyetemek jogi fakultásain szinte egyik pillanatról a másikra látványosan szaporodni kezdtek a „jog és irodalom" kurzusok. Márpedig – és Posnert ez késztette lépésre – a leendő jogászok gondolkodásmódját befolyásolni: hatalom. Azt viszont: ki ne akarná? Írnia kellett hát egy monográfiát, amelyben rendkívül fortélyos kettős stratégiával egyrészt azt kellett bizonyítania, hogy jognak és irodalomnak nincs érdemben közük egymáshoz (egyben világossá tennie, hogy a jog gazdasági elmélete mennyivel kifinomultabb, tudományosabb és hatékonyabb megközelítés), másrészt el kellett érnie, hogy amennyi köze mégiscsak lehet egymáshoz az említett területeknek, annak foglalata legyen az ő munkája (ami ráadásul így a töretlenül népszerű kurzusok révén magas példányszámot is biztosít), és a jövő amerikai jogászai nevelődjenek annak tézisein.

A másik verzió valamelyest nagyobb átfedést mutat az amerikai jogtudomány – úgymond – hivatalos történetíróinak feljegyzéseivel, de némileg szánakozó, bár egyúttal romantikus felhangoktól sem mentes. Ezen elbeszélés szerint „szegény Posner" voltaképp egész életében a jog és az irodalom összefüggéseiről szeretett volna írni, csak egészen eddig, karrierje kiteljesedéséig nem tehette meg, ugyanis már pályafutása legelején be kellett látnia, hogy ily módon esélytelen maradna, hogy megvalósítsa az amerikai jogtudósok langdelli álmát, az igazságszolgáltatási gyakorlat működésének tényleges befolyásolását (hogy a legfőbb tisztesség, a bírói kinevezés elérhetetlenségéről már ne is beszéljünk). Ekként lett végül is ifjúkori indíttatásai ellenére – ki ne emlékezne, milyen meleg szavakkal idézi fel könyve előszavában édesanyjának az irodalom iránti vonzódását? – a jog gazdasági elméletének híve és minden tekintetben sikeres reprezentánsa. A *Jog és irodalom* kritikai hangvétele pedig nem más, mint részleges leszámolás saját ifjúságával.

Történetünk kezdetei azonban e ponton valamelyest homályba vesznek. A jogtudósok ugyanis – ki tudja, miért? talán a teljes igazság utáni vágyuk, avagy szenvedélyes kíváncsiságuk okán? – nem érték be a napvilágot látott magyarázatokkal, újabbak és újabbak után kutattak, amelyek végre tisztáznák a kérdést: ki ez az ember? Egyre merészebb – bár vélhetően eleinte csak tréfaként megfogalmazódott – elképzelések bukkantak fel a szakmai közvéleményben. Például: „ez a Posner nem is az a Posner", „két Posner van, ikrek, egypetéjűek, olyannyira, hogy a nevük is azonos", „több Posner van, tulajdonképpen ezek a Posnerek maguk a brazíliai fiúk" (ez egyben magyarázattal szolgálhat arra is, hogyan képes annyit írni) stb., ám ezek az állítások nem vehetők komolyan, igazolatlanul maradt

valamennyi. Annyi hasznot azonban mégis tulajdoníthatunk ezen ötleteknek, hogy valamelyik valószínűleg forrása lett annak a feltételezésnek, amely mindenkit lázba hozott. (Biztosat nem tudhatunk és sajnos városi legenda sincs, amely őrizné az elgondolás eredetének pontos történetét.)

A *Jog és irodalom* igazi szerzője Gregor Samsa, Franz Kafka *Az átváltozás* című elbeszélésének főszereplője – hangzott az állítás. Amennyire képtelennek és megdöbbentőnek tűnt a kijelentés első hallásra, annyira meggyőzővé vált alig néhány hónap leforgása alatt. Hetente születtek teóriák, amelyek Samsa szerzőségének a lehetőségét kísérelték meg valószínűsíteni, fokozatosan hárítva el az akadályokat a végső bizonyosság megszerzésének útjából.

Mindenekelőtt kiemelendőek azok az érvelések, amelyek rámutatnak arra, hogy a valósként tételezett és a fiktív/virtuális, illetve a humán és a szuprahumán világok közötti határok létének a bizonyosság erejével történő állítása milyen teoretikus nehézségeket támaszt (e kérdések történeti szempontú elemzései pedig kiemelték, hogy filozófusok, teológusok és egyéb tudósok hosszú sora miként próbálta e szférák kontinuitását igazolni). Ha pedig konkrét irodalomtörténeti vonatkozások után kutatunk – mondták a diskurzusba bekapcsolódó irodalmárok –, azonnal eszünkbe juthatnak például a „Balzac-ügy" tanulságai (köztudomású, hogy az *Emberi Színjáték* szerzője a halálos ágyán saját regényfolyamának orvosát hívatta), s miért ne lehetne ez a reláció ellenkező irányban is „működőképes"?

Mint minden vizsgálódás során, itt is adódtak előre nem látott nehézségek. A Samsa-nyomozást egy pillanatra megakasztotta az időbeli elcsúszás (*différance*) kérdése. A fenti „egyvilág-tézis" elfogadása ugyanis még nem elimináltа azt a problémát, hogy Samsa Kafka beszámolójának tanúsága szerint – az írás 1912-ben keletkezett – már akkor felnőtt hivatalnokként dolgozott. Ez egyben azt jelenti, hogy 1988-ban már jóval túl kellett járnia a századik életévén. A jogtudósok nem tartották valószínűnek, hogy valaki ilyen idős korában álljon elő olyan jelentős munkával, mint a *Jog és irodalom*, és ez átmenetileg csüggedést okozott körükben. Azt az olvasói levelet (bizonyos Mulder és Scully FBI-ügynökök aláírásával), amely az amerikai kormány titkos és egészen újszerű humánreprodukciós kísérleteiről számolt be, s amely így elűzte volna a jogtudósok gondját, a Harvard Law Review nem merte közölni, a diákszerkesztők jobbnak látták titokként kezelni a dokumentumot. Más megoldáshoz kellett folyamodni, amit meg is találtak hamar: az időproblematikát módszertani kérdéssé nyilvánították, s így az – bizonytalan lejárattal – könnyen felfüggeszthetővé vált, és folytatódhatott a leleplezés processzusa.

Jelentős eredmények ígéretével kecsegtettek azok a vizsgálódások, amelyek a „Posner" (elérkezett az idő, hogy immáron mi is idézőjellel utaljunk a személyazonosság bizonytalanságára), valamint Samsa és Kafka viszonyrendszerét illetően textuális bizonyítékok után kutattak. Egyes értelmezők a *Jog és irodalom* terjedelmes Kafka-fejezetét egyértelműen a *Levél apámhoz* című Kafka-írás inverz mintáját követő *hommage*-ként olvasták, amelyben Samsa lerója háláját saját teremtőjének, és egyúttal figyelmeztetést küld a jogtudomány számára – s ezt azonosítják a fejezet megírásának közvetlen indokaként –, hogy azok a kérdések, amelyekről Kafka művei

szólnak, csak az „örökkévalóság háttere előtt" vizsgálhatók és nem földi jogrendszerek kontextusában. (Meg kell jegyeznünk, hogy e ponton Samsa hibát vét, amikor elmulasztja érvei erejének növeléséhez felhasználni a cseh esszéista, Milan Kundera elemzéseit, amelyek „kafkalógia" névvel illetik és ostorozzák mindazon értelmezéseket, amelyek Kafka írásait az európai regény történetének összefüggéseiből kiragadják.) E megjegyzésnél azonban fontosabb, hogy bár rögvest részletezendő okokból kifolyólag aggályok merülhetnek fel ezen olvasatok helytállóságát illetően, azt kétségtelenné teszik, hogy a szövegben – s ennek megállapítása volt a kutatás legfőbb tétje – kétségkívül Gregor Samsa beszél, egyszerre hozzánk, olvasókhoz és Franz Kafkához (pontosabban: köztünk járó szellemehez). Ami az aggályokat illeti: más értelmezők arra figyelmeztetnek, hogy a fejezet egy bizonyos pontján Samsa *Az átváltozás* történetét „tipikusan beteges kafkai vicc"-nek nevezi. Ez még ugyan elhárítható volna azzal, hogy az vesse az első követ Samsára e megjegyzésért, aki még nem érezte magát pocsékul a saját életében (és okolta ezért szülőjét, nevelőjét), az viszont már szinte visszaverhetetlen támadás, hogy a *Jog és irodalom* „bosszú-fejezetének" (amelyet sokan a könyv elméletileg leginvenciózusabb részének tartanak) számos értelmezése azt támasztja alá, hogy Samsát a gyűlölet viszonya fűzi Kafkához. Nina Roth-Swanson professzor asszony mutat rá – aki korábban a Mendel Oszipovics költészetére vonatkozó értelmezéseivel hívta fel elemzőkészségére a figyelmet –, hogy a bosszú intézményének analitikája éppen e gyűlöletből meríti teoretikus energiáit és kiválóságát, amely gyűlölet voltaképp nem más, mint a *Levél apámhoz* kényszerűen elfojtott és elfojtottságában ki nem élt bosszúvágyának transzportált és transzformált samsai formája, amely az „evilági realitás" koordinátarendszeréből kilépve immár az imaginárius fiú és a valós – ámbár rég halott – apa viszonylatában realizálódik. (Abban mindenki egyetért, hogy a „bosszú-fejezet" utalása Hamlet apjára csak Samsa „elterelő hadművelete": retorikai stratégia, amellyel a hétköznapi olvasó figyelmét kívánja elvonni egyre nehezebben titkolható kilétének kérdéséről.) Mindenesetre: a Samsa/Kafka viszony ezen ambivalenciája nemhogy gyengítette, sokkal inkább megerősítette a „Posner"/Samsa-azonosság tézisének az álláspontját, amennyiben láthatóvá tette azt is, hogy a feldolgozatlan múlt feszültségeinek a „kibeszéléséhez", és az ezáltal esetlegesen eredményre vezető önterápiához – személyazonosságának felfedése nélkül – Samsának „semleges" terepet, nyelvet és szerepet kellett választania, s erre mi sem tűnt alkalmasabbnak, mint a jogelmélet. E birodalom lakói – hercegek, herkulesek és halandók – között, úgy gondolta, feltűnés nélkül elvegyülhet.

Ám, mint utólag már tudjuk, kísérlete nem járt sikerrel. A fent ismertetett teoretikus előkészítés után csak egyetlen lépésre volt szükség, hogy a rejtély ne legyen többé az. A lépést Anthony D'Amato professzor tette meg, amikor 1989 nyarán minden további vizsgálódást feleslegessé téve igazolta a „Posner"= Samsa tézist. Arra azonban még ő sem számíthatott, ahogy senki sem – és ez lett a nyár legnagyobb szenzációja –, hogy megtörténik a beismerés. Samsa, érezvén, hogy értelmetlen tovább rejtőzködnie, előlépett az ismeretlenségből, és bevallott mindent

(mintegy beteljesítve Heidegger hajdani jóslatát, amely szerint a létező igazsága egyszer csak működésbe lép). E két dokumentumot, a végső leleplezését és a beismerését, adjuk közre az alábbiakban.

(AMIKOR EGY REGGEL GREGOR SAMSA)

Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, a Jog – szörnyű! – Közgazdasági Elemzőjévé változva találta magát ágyában. A hátán feküdt. Egy kissé fölemelte a fejét, ám hirtelen megmerevedett. Azon kezdett töprengeni, vajon költséghatékony-e mindezt folytatni. Miután arra jutott, hogy nem, visszahanyatlott a hűvös lepedőre.

„Mi történt velem?" – gondolta. Nem álmodott. Szobája, e szabályos, csak kissé szűk egyetemi oktatói szoba, békésen terült el a jól ismert négy fal között. Az asztalon keresetek, kárigények, kifogások hevertek szanaszét, amelyek – ahogy most Gregor felidézte mind – oly jelentéktelennek tűntek.

Tekintete ezután az ablakra vetődött, és a borongós időtől – hallani lehetett, amint esőcseppek koppannak a párkány bádoglapjára – egészen mélabússá vált. „Mi lenne, ha kicsit még aludnék, és elfelejteném ezt az egész őrültséget?" – gondolta. De ez megvalósíthatatlan volt. Ránézett az ébresztőórára, amely az éjjeliszekrényen ketyegett. „Mennybéli Úristen!" – villant belé. Fél hét volt, és a mutatók békésen haladtak előre, jelezvén az összefüggést, miszerint az idő: pénz. Pénz, amit Gregor épp elherdált, ágyában heverészve.

Amikor a lehetőségköltségek alakulását nagy sietve végiggondolta – megéri-e mégis felkelni vagy sem? –, az ágy fejénél óvatosan kopogtattak az ajtón.

„Gregor – szólt anyja –, háromnegyed hét. Nem akartál elindulni?"

Gregor megijedt, amikor meghallotta önmaga válaszoló hangját, amely félreismerhetetlenül régi hangja volt ugyan, de mintegy alulról valami visszafojthatatlan, fájdalmas semmitmondás vegyült bele.

„Igen, igen, anyám – mondta –, de a tranzakciós költségek túl magasnak tűnnek, legalábbis számomra. S jelen pillanatban én vagyok az egyetlen, aki saját hasznosíthatóságomat illetően tisztán látok."

„Mit locsogsz itt?" – hallotta meg apja hangját. A másik oldalajtónál a húga aggodalmaskodott halkan: „Gregor, nem jól vagy? Szükséged van valamire?"

Mindkét oldalra így felelt:

„Várjatok egy percet, megmutatom rögvest, miről beszélek!" Fogott egy darab papírt, rajzolt rá néhány egyenes vonalat, majd azok végpontjaihoz és a vonalak metszőpontjához apró betűket illesztett. Kicsúsztatta a lapot az ajtó alatt.

„Mi ez?" – kérdezte anyja, amikor kis idő múlva újra megszólalt, ám ezúttal mélyebb, figyelmeztető hangon, ami Gregor számára eddig ismeretlen volt.

„Ez a szolgáltatásaimra vonatkozó keresleti-kínálati görbe – felelte Gregor a csukott ajtó mögül. – Ez támasztja alá, amit mondani próbáltam. Az egész görbe bal felé mozdul el, ha az embernek tranzakciós költségei támadnak."

„Milyen görbe!? Mi mozdul el balra!?" – kérdezte anyja.

Gregor ingerülten résnyire nyitotta az ajtót. Ott állt anyja a papírlapot fürkészve, mögötte apja dühös tekintettel, s a háttérben húga, aggodalmasan.

„Ez a görbe!" – mutatott Gregor a vonalakra.

„De hát ez nem görbe. Ez itt két egyenes vonal X alakban."

„Nem érted, anyám. Ez egy görbe."

„Ez nem görbe, ez két egyenes vonal, s majd én foglak téged bal felé mozdítani, te ostoba!"

S mintha varázsütésre, hirtelen egy seprű tűnt fel anyja kezében – eddig nyilván a háta mögött rejtegette –, magasra emelte, és mint egy légycsapóval, ütlegelni kezdte Gregort. Ő hátralépett, hogy elkerülje felbőszült anyja csapásait. A kilincset megragadva Gregornak sikerült becsuknia az ajtót, abban a pillanatban, amikor anyja épp visszahúzta seprűjét, hogy lendületet vegyen egy komolyabb előretöréshez.

Kulcs fordulása hallatszott a zárban. Bezárták! Gregor nem törődött vele. Kimerülten zuhant vissza ágyára, és már csak azt furcsállta, hogy valaki egy seprűvel még mindig püfölte a kemény tölgyfaajtót.

Egy pillanattal később hallotta, amint csengettek a lakásajtón. „Valaki az egyetemről!" – gondolta magában. A cselédlány, mint máskor, most is szilárd léptekkel az ajtóhoz ment, és kinyitotta. Gregornak elég volt a látogató első üdvözlő szavát meghallania, és már tudta is, ki az: maga a Dékán.

„Nem tudták, hogy egy évfolyamnyi hallgató várakozik rá?"– kezdte faggatni a Dékán a szüleit. „Miért nem jött?"

Kopogás az ajtón. „Miért nem jelent meg az egyetemen?" A Dékán volt az, olyan panaszteljes és emelt hangon szólalva meg, ahogy azt Gregor még sosem hallotta. „Tisztában van azzal, hogy hallgatók várják? Diákok, akik a fizetését állják – meg az én fizetésemet is, de jelen pillanatban a maga fizetése az, amely miatt aggódom."

Gregor mély lélegzetet vett. „Ez az egész olyan ostobaság, uram – hallotta, amint kibuknak szavai –, a bírók azt hiszik, hogy az eseteket a jog szabályai alapján döntik el, így gondolják a hallgatók is, úgyszintén az egyetemi oktatók, sőt, ha már itt tartunk, a világ összes jogásza és a közvélemény is. De mindannyian tévednek! Az eseti döntések alapját a közgazdaságtan hajlíthatatlan vastörvényei adják! Legalábbis a java részükét."

„Miket beszél?"– kérdezte a Dékán, öklével a tölgyfaajtót verve. „Elment magának a józan esze?"

„Nem, uram, éppen hogy most vált tökéletesen nyilvánvalóvá számomra, hogy doktrinális jogtudomány helyett mást kellene tanítanunk! Mikroökonómiát, metaökonómiát, makroökonómiát, ökonometriát! Vagy bármit, de legyenek benne számok és táblázatok!"

„Megtagadja, hogy jogot oktasson?"

„Igen. Úgy értem, nem. De a régi fajta oktatás szuboptimális. A közgazdaságtan a Bar új zászlóshajója! Ez magyarázza meg a legtöbb esetet, a legtöbb ellentmondást."

„Hát, akkor azt mondja meg nekem, Herr Professzor, mi van azokkal az esetekkel, amelyeket nem magyaráz meg? Nos? Nos?"

Gregor úgy gondolta, a Dékán – minden hőzöngése ellenére – ördögien intelligens. „Lépre akar csalni." Egy pillanatig kivárt. „Hogyan tudná egy közgazdasági elmélet megmagyarázni azokat az eseteket, amelyeket nem magyaráz meg?" Gregor új teoretikus elméje gyorsabban felelt meg a kihívásnak, mint azt lehetségesnek gondolta volna.

„Azok az esetek nem igazodnak az elmélethez, uram" – mondta.

„Ó, valóban? És pontosan miért is nem?"

Gregor felült az ágyban, és jól kivehetően így kiáltott: „Mert azokat rosszul döntötték el! Minden esetet, amelyet a közgazdaságtan nem tud megmagyarázni, rosszul döntöttek el. A többit pedig helyesen, összhangban a megcáfolhatatlan közgazdaságtani érveléssel."

Szünet támadt. „Aha – gondolta Gregor –, most megfogtam a vén zsiványt".

„Nem tudom, mitévő lehetnék – hallotta, ahogy anyja a Dékánhoz szól –, ez egyáltalán nem jellemző arra a Gregorra, akit mi mindig is a legnemesebb értékekre neveltünk."

Gregor hallotta, ahogy becsapódik a bejárati ajtó. A Dékán nyilvánvalóan köszönés nélkül távozott.

Egy pillanatra Gregornak eszébe jutott, hogy kétségkívül szégyellnie kellene magát, és úgy találta, hogy egy nappal korábban még minden bizonnyal lett is volna efféle érzése. De valahogy ezen a napon az érzései mintha elhagyták volna. Szégyent hozott a szüleire, ez igaz. Ugyanakkor: önálló döntéssel bíró felnőtt emberekről van szó. Ha szégyenben érzik magukat, fel kellene ajánlaniuk valamekkora összeget Gregor számára, hogy ő tegyen bizonyos lépéseket hangulatuk javítása érdekében. Ám kellő ellentételezés hiányában, érvelt Gregor, semmi nem ösztönzi arra, hogy helyrehozza a dolgokat.

Így töltötte az egész délelőttöt szobájában. Az újra meg újra rátörő éhség ellenére elfoglalta magát: megírt egy teljesen hasznavehetetlen értekezést a haszonélvezeti jog közgazdaságtani megközelítéséről. Hatórányi munkával készült el az 560 oldalas értekezés, amelyhez 921 lábjegyzet tartozott, 17 grafikon ábrákkal, 33 grafikon ábrák nélkül, valamint 237 matematikai egyenlet, nem számítva a segédtételeket.

Kopogtattak az ajtón. „Én vagyok az, Grete, a húgod" – hallotta a hangot. „Veszel ebédet?"

„Mennyiért?"

A megnevezett ár abszurd módon magasnak bizonyult, így a következő tíz percben Gregor alkudozni próbált. Egyre elkeseredettebb és dühösebb lett.

„Grete, úgy tűnik, nem érted, hogy az az ebéd sokkal értékesebb, ha megeszem, mint ha elfogyasztatlanul marad."

„Persze, értékesebb: a te számodra, a te gyomrodban. S ha ez így van, fizetned kell nekem érte, méghozzá olyan összeget, hogy inkább azt válasszam, ahelyett, hogy megtartanám az ebédet."

„De hát miféle lehetséges hasznot jelenthet számodra egy elfogyasztatlan ebéd?"

Grete egyből válaszolt. „Ha visszatartom az ebédet, károm keletkezik. De legalább megtestesíti az ettől kezdve veled szemben fennálló követelésemet."

„De tudod, hogy nincs nálam semmi készpénz. Tartozáselismerő nyilatkozat megfelel?"

„Személyazonosságodat tudod igazolni?"

„A papírjaim kint vannak a nappaliban, az asztalfiókban."

„Ez így elfogadhatatlan – mondta a lány –, azok lehetnek hamisak is."

„Az ég áldjon meg, Grete, a bátyád vagyok!"

„Ó, nem, nem – felelte élénken a lány –, többé nem nyomhatsz el engem azzal, hogy saját érdekedben a családon belüli önzetlenségre hivatkozol."

Gregor erősen törte a fejét, igyekezte újonnan támadt képességét a közgazdasági racionalizálásra a lehető legmélyebben kiaknázni. S végül úgy tűnt, megoldásra lelt.

„Te nem értesz semmit – kiáltotta a tömör ajtónál –, egyáltalán nem szükséges, hogy bármit fizessek neked! Amíg van pénzem vagy képes vagyok előteremteni azt, és hajlandó is vagyok megadni az árat, amit kérsz, addig nincs szükség rá, hogy ténylegesen fizessek is."

„Igazad van, Gregor, ezt valóban nem értem."

„Figyelj jól!" – szólt ingerülten. „A hajlandóságom, hogy X összeget fizessek neked Y ebédért, azt jelenti, hogy Y ebéd többet ér, ha megeszem, mint ha ott maradna kint, megpenészedne és legyek lepnék el. A nálam jelentkező utilitás bármilyen alternatív utilitásnál nagyobb. Egy pártatlan bíróság nekem ítélné az ebédet, és nem azért, mert fizettem érte, hanem mert így értékesebb."

„Mi az az utilitás?"

„A szükségletkielégülés mértéke, te idióta!" – kiáltotta Gregor. „Közgazdasági értelemben az az összeg határozza meg, amelyet hajlandó vagyok fizetni, tőkém más jellegű hasznosításával összevetve. S mivel hajlandó vagyok X összeget fizetni, Y ebéd utilitása a gyomromban nagyobb, mint bárhol máshol, így ha azt odajuttatjuk, az egész világ összjólétének mennyiségében fog általános növekedést okozni." Itt rövid szünetet tartott, s a hangját kissé visszafogta. „Azt még neked is el kell ismerned, Grete, hogy a világ összjólétét mint totalitást növelni jó dolog. Ez a te javadat is szolgálja, s persze az enyémet is éppúgy, de én itt most elsősorban rád gondolok." Szavai most már gyorsan törtek fel. „A világ összjóléte azon nyomban növekedni fog, amint megeszem azt az átkozott ebédet, akár fizettem érte, akár nem!"

A vita véget ért. Grete hallgatott; nyilvánvalóan nem tudott mit felelni. Gregor kivárt, s bizonyosan hitte, hogy győzött. Közelebb lépett az ajtóhoz, és nyújtani kezdte kezét, hogy jutalmát átvegye. Grete váratlanul megszólalt.

„Nos, ezt mesélheted valamelyik hallgatódnak, de ha nem csúsztatsz ki az ajtó alatt X koronát Y ebédért, akkor üldögélj csak ott, és lakjál jól a Z utilitásoddal."

Kész, kereset elutasítva. „De még az is lehet – okoskodott Gregor –, hogy az étel hiánya nem jár különösebb következményekkel." Visszatért a munkájához. Ahhoz túl éhes volt, hogy megírjon még egy értekezést, de hogy mégis elterelje gondolatait az ételről, írt tizenkét *law review*-tanulmányt, négy könyvfejezetet, három kommentárt és tizenhét recenziót.

Az utcán már alkonyodott, és az éhség borzalmas rohamai lehetetlenné tették Gregor számára, hogy folytassa az írást. Egyedül volt, éhes és teljesen magára hagyatott. „De végtére is, mi az a *privacy*?" – tűnődött el Gregor. „Paradox fogalom, igencsak az, ha a közgazdasági elemzés nagyítójával szemléljük. Híres atléták és filmsztárok áruba bocsáthatják arcukat hirdetések számára, azon az áron, hogy feladják *privacy*jukat. Minél kevesebbet őriznek meg belőle, annál nagyobb részét tudják eladni, és egyre magasabb és magasabb összegért cserébe! Viszont az olyan teljesen ismeretlen emberek, mint Gregor Samsa – akik számára pedig a *privacy* létfontosságú érték –, semekkora részét sem tudják piacra dobni, még áron alul sem."

Ez az ellentmondás tegnap még elkeserítette volna Gregort. De ma nem volt más érzése, csak a kisemmizettség. Te-

kintete körbejárta a szobát. A késztetést, hogy felmásszon a falra, elfojtotta.

Arra gondolt, lennie kell valami módjának, hogy *privacy*jét pénzre váltsa. „Ez az!" – gondolta hirtelen. „A *privacy*mból táplálkozva csinálok egy közgazdaságtani értekezést a *privacy*ról. S aztán nincs más dolgom, mint hogy eladjam az értekezést, és így keletkezik majd származtatott érték az értéktelen *privacy*m helyén."

Gregor fogta a már megírt értekezését, kitörölte a „haszonélvezet" szót, ahányszor az csak előfordult a szövegben, és kicserélte a „*privacy*" kifejezésre. Azonnal látta, hogy ez a behelyettesítés szemernyi hatással sincs munkája teoretikus érvényességére.

„Grete!" – kiáltotta.

Hallotta, ahogy húga csoszogó léptei az ajtó felé közelednek.

„Van itt egy 560 oldalnyi könyvem. Lehetnél az ügynököm, elvihetnéd és eladhatnád egy kiadónak."

„De mi van, ha még az útiköltségem sem térül meg, édes bátyám? Adsz előleget útiköltségre?"

„Tudod, hogy semmi pénzem nincs itt."

„Akkor a könyved, a jelenlegi helyén, nem ér semmit."

„Jól van, te nyertél – mondta Gregor –, eladom az egész könyvet, közvetlenül neked, egyetlen nyomorult ételért."

„Rendben" – szólt Grete olyan hirtelenséggel, amely meglepte Gregort.

Hallotta a kulcsot megfordulni a zárban. Az ajtó valamelyest kitárult. Húga valami kásaszerű pempőt tolt be, amit tegnap még Gregor azon nyomban visszautasított volna, kijelentve, hogy élvezhetetlen, de ma valahogy finomnak tűnt az illata. Cserébe átnyújtotta a vaskos kéziratot.

Az elkövetkező három hetet így vészelte át Gregor, és így kapta meg mindennap táplálékát. Naponta megírt egy-egy jogtudományi értekezést, s azt eladta húgának az esti étkezésért. Azt viszont nem sikerült elérnie, bár folyton ezzel zaklatta húgát, hogy Grete elárulja, mennyit kapott a könyvekért. Arra a következtetésre jutott, látva a dühöt, ami húgát elfogta aznap, amikor egy új értekezés helyett egy köteg *law review*-cikket adott át neki, hogy Grete kezdeti kiadásai csak most kezdhetnek megtérülni. Húga hozzávágta a cikkeket, és azt mondta, hogy eladhatatlanok. Mindazonáltal a szokásos kását elkészítette. „Semmi haszna, hogy éheztesselek – magyarázta –, mert akkor holnap nem tudnál két könyvet megírni, sem azt, amivel a mai napért tartozol, sem az újat." Ez olyannyira szokatlan volt tőle, hogy Gregor zavarba jött. Soha nem úgy ismerte húgát, mint aki hajlandó lenne kockázatot vállalni. Az a Grete, akit ő ismert és szeretett egész gyermekkorában, minden kétséget kizáróan vidáman hagyta volna éhen halni, semmint hogy hitelezzen. Rövidesen azonban már majszolta is mohón a hideg kását, ismerős íze megnyugtatta, s elterelte figyelmét a kérdésről.

Másnap viszont, bárhogy próbálta is, a második értekezését képtelen volt megírni. Kétségbeesésében új stratégiához folyamodott. Fogta a *law review*-tanulmányok kötegét, amelyet Grete visszadobott, megváltoztatta a címeket, „Első fejezet", „Második fejezet", és így tovább, összenyalábolta a papírhalmazt, s az egészet új címmel látta el: *Az Engedelmesség Ökonómiája: Szerény Hozzájárulás az Emberi Gondolkodásho*z. Amikor elérkezett az ideje, Grete átvette a köteget, s az esetről soha többé egy szót sem ejtett

– nyilvánvaló, hogy senki nem vette észre a cselt.

Így történt, hogy Gregor nap mint nap tanulmányokat és értekezéseket készített, amelyek mindegyike önmagában is megjelenítette a jog valamennyi problémájának teljes közgazdasági elemzését, úgy mint:

ERŐSZAK
INCESZTUS
CSONKÍTÁS
MAZOCHIZMUS
ANYAGYILKOSSÁG
APAGYILKOSSÁG
VÁLLALATI FÚZIÓ
SZADIZMUS
SZODÓMIA
RABSZOLGASÁG
BESTIALITÁS
TETTLEGESSÉG
MEGVESZTEGETÉS
BETÖRÉS
ZSAROLÁS
TAROLÁS,

és még sok egyéb, lehetetlen volna mind felsorolni. Úgy tűnt, a családja nem bánja többé, hogy nem jár be az egyetemre, miként azt sem, hogy a Dékán bizonyára kirúgja majd. Ha már kirúgta volna, Gregor arról sem tudott volna. Semmiféle újságról nem szerzett tudomást.

Ebben a jelenlegi állapotában az járt a fejében, vajon milyen lehet családja vagyoni helyzete, most, hogy professzori fizetésétől vélhetően elestek. Remélte, hogy sikerült félretenniük valamennyit, rosszabb napokra. De hát nem épp ő volt-e az, aki – még a bőséges pénzkereset idején – annyiszor figyelmeztette őket, hogy gyakorolják a takarékosság és a mértékletesség erényét?

Egy alkalommal – Gregor születésnapja volt –, amikor vacsoráját beadták az ajtón, a valószínűleg egyszer s mindenkorra Gregornak szánt tál közepén, a kásába szúrva, egy gyertya égett. „Hogy engedhették meg maguknak, hogy gyertyát vegyenek? Ez azt kell jelentse, hogy a családomnak mégsem mehet olyan rosszul" – gondolta Gregor. S ekkor váratlanul elöntötte a megelégedettség érzése. Ez egészen sokkszerűen hatott Gregorra, mert átváltozásának napja óta ez volt az első érzelem, ami elérte. Úgy tűnt, hogy új, közgazdasági elemző teste számára az elégedettség érzése megengedett.

Szinte minden nap, amikor Grete az ételt hozta, jogtudományi folyóiratokat is mellékelt, amelyek a postával érkeztek. Először csak szórványosan, de kis idő elteltével egyre növekvő gyakorisággal, olyan cikkek kezdtek megjelenni ezekben a folyóiratokban, amelyek Gregor írásait támadták. Mivel hiányzott belőle a sérelem érzete, Gregor egyszerűen tudomásul vette a kritikai darabok létét. De egy este mégis úgy alakult, hogy valamelyikre választ fogalmazott meg. Valójában az apropó, ami a válaszírás gondolatát szülte, annak a felismerése volt, hogy lassan kezdett kifogyni a mondandójából. Ráadásul válaszcikkek írása révén talán elkerülhetővé válnak bizonyos mentális költségek, amelyek az eredeti gondolkodással általában együtt járnak.

És így Gregor tudományos pályafutása új vállalkozásába kezdett: a válaszírásba. Úgy találta, semmi másra, mint egyetlen témára van szüksége, mégpedig arra, hogy kritikusai nem voltak képesek megérteni korábbi munkásságát. Mivel Gregornak egyetlen példánya sem volt munkáiból – kizárólag eredeti kéziratokat készített, amelyek mindegyikét át is adta Gretének –, találgatnia kellett, mit is írhatott. De még ha rendelkezett volna is

ezekkel a példányokkal, akkor sem lett volna ideje – hisz újfent rengeteget megírnivalója akadt –, hogy újra kézbe vegye azokat és elolvassa.

Mindennek következtében Gregor talán megfeledkezhetett korábbi munkáinak egynémely részletéről, kritikusai ugyanis most azt rótták fel neki, számos alkalommal, hogy nem ők, hanem éppen maga Gregor nem értette meg, mit is állított. Feleletként Gregor azzal vádolta meg kritikusait, hogy pontosan ugyanannál az oknál fogva képtelenek a válaszcikkeit is megérteni, amelynél fogva képtelenek voltak megérteni már eredeti mondandóját is, nevezetesen, hogy nem képesek megragadni a jog közgazdasági alapjait.

Taktikája zavart keltett kritikusai körében, s az ellene felhozott újabb vádak már inkonzisztenciáról, irrelevanciáról, inkoherenciáról, inkompetenciáról és inhumanitásról szóltak. Ezek a támadások azonban azt a nem várt hatást eredményezték, hogy a Gregor írásaira irányuló figyelem erősebb lett, s így azok immár a szakma legmegközelíthetetlenebb folyóiratainak lapjaira is utat találtak.

Az elkövetkező termékeny hónapok során Gregor soha, semmilyen formában nem kért információt a külvilágról. Az íráshoz csak elméjére volt szüksége, s még ha a szobáján túli világ megszűnt volna is létezni – feltéve, hogy ez tudomására jut –, szavai közül akkor sem kellett volna egyetlen egyet sem visszavonnia. Az új közgazdasági elemzés csodája abban állt, hogy egyszerre volt deskriptív mindent illetően, amivel kapcsolatban a jogban deskriptívnek lehet lenni, s ugyanakkor normatív minden mást illetően, amivel kapcsolatban normatívnak lehet lenni a naprendszeren belül. Gregornak különösen örömére szolgált az a tény, hogy bármely ponton, ahol a jog gazdasági elemzése megszűnt deskriptív lenni, automatikusan átalakult normatívvá – és vice versa.

Egyszer azonban előfordult, hogy egy kritikus oly módon támasztott kifogást, hogy az aláásni látszott Gregor elgondolását. A kritikus Gregor egyik tanulmánya ellen indított támadást – a *Milyen Hatást Gyakorol a Hűtőszekrény-eladásokra a Negligencia Elvének Felváltása az Objektív Felelősség Rendszerével a Sarkköri Régiókban: Izobarikus-Izometrikus Analízis* című munkáról van szó –, és kárörvendve kimutatta, hogy a sarkkörtől északra egyáltalán nem adnak el hűtőszekrényeket, s így Gregor elemzése menthetetlenül téves. Gregor ujjai egy percen – illetve, hogy pontosak legyünk, 57 másodpercen – belül már gépelték is a választ. Az említett tanulmányának lényegi megállapítása, írta Gregor, éppen az kellett legyen, hogy a jogi szabályozás megváltoztatása – negligencia helyett objektív felelősség – semmilyen hatást nem gyakorol a hűtőszekrény-eladásokra. S ez pontosan az, amit Coase – aki pedig tekintélyes időt töltött az eszkimók földjén – előre megjósolt. Az eladási görbe nulla felé konvergálása, folytatta Gregor, érvényesen alátámasztja elméletét, ahogy ugyanez lenne a helyzet, ha a nevezett görbe bármilyen pozitív egész számértéken stagnálna. S aki ez ügyben nem lát tisztán, az csak tudatlanságáról tesz tanúbizonyságot a jogrendszer mint egész közgazdasági alapjait illetően.

Gregor ekkorra annyi elvégzendő munkát halmozott fel, hogy merész lépésre szánta el magát. Közölte Gretével, hogy mivel ezentúl napi két könyvvel fogja ellátni egy helyett, neki is kapnia

kell egy második ételt, ami azonban ezúttal nem lehet pocsék. Meglepetésére húga alkudozás nélkül beleegyezett. Így aztán, napi kétszeri étkezéssel, az élet kezdett valamelyest jobban alakulni Gregor számára.

Egy csütörtöki napon, 19.. május elsején, reggel negyed kilenckor, minden előzetes figyelmeztető jel nélkül Gregor szobájába zajongás és élénk vitatkozás hallatszott be, mindezt éles kopogtatás követte, majd hallatszott, amint a kulcs megfordul a zárban. Grete hangja szólalt meg. „A rendőrség van itt. Azt hiszem, le vagy tartóztatva. Azért jöttek, hogy a bíróságra vigyenek."

„Mi a vád?" – tudakolta volna Gregor, de az ajtót azon nyomban belökték, két szakállas rendőr vonult be, és megragadták Gregort mindkét karjánál fogva, habár meglepő gyengédséggel. „Velünk kell jönnie" – mondták.

A lakás nappaliján keresztül vezették el Gregort. A rozoga szobabútorok eltűntek, helyükön antik darabok, aranyozott karfákkal és ékszerberakásokkal. Cselédlányok álltak vigyázban egy hatalmas cserepes növény mellett. A szobában, annak különböző stratégiai pontjain elhelyezkedve, még két komornyik, egy inas, egy sofőr és egy szolga is tartózkodott, valamint egy ideges ügynök az East Könyvkiadó Társaságtól. Gregor anyja – prémekbe öltözötten, nyakán gyöngysorral – és apja – elegáns lovaglóöltözetben, fényes csizmában, s kezében egy ostort tartva – alig vetettek pillantást Gregorra, ahogy elhaladt mellettük; építési tervek nagy, kék színű lapjait tanulmányozták, a hátuk mögött több sornyi ügyvéd bólogatott bátorítólag. Mielőtt kivezették a bejárati ajtón, Gregor észrevette húgát a bal kéz felé eső előszobában – „vajon hogy ért oda ilyen gyorsan?" –, amint egy tükör előtt – a leghatalmasabb előtt, amit Gregor valaha látott – illegeti magát, miközben egy érett gyümölcsöt majszol. Úgy tűnt, valahogy sikerült szert tennie egy kivételesen szép ruhára. Ujjait díszes gyűrűk ékesítették, és mindkét csuklóját három vékony ezüst karperec fonta körbe.

Ahogy a rendőrök az utcán kísérték végig Gregort, társaik a járdán összesereglett tömeget próbálták meg visszatartani. Az emberek öklüket rázták, pfujoltak, szidták és minden létező módon sértegették Gregort. „Ugyan melyik írásom kavarhatta fel ezeket ennyire?" – gondolta. „Az a javaslatom talán, hogy a tőzsdén lehessen határidős ügyleteket kötni csecsemőkre? Az a tanácsom a szegényeknek, hogy fontolják meg, mint ésszerű alternatívát, nem érdemesebb-e eladniuk magukat rabszolgának? Talán nem tetszett a közvéleménynek az ötletem, hogy minden tizedik parkolási szabálysértés alkalmával rendeljünk el gyorsított kivégzést? De mi ezen olyan kifogásolható? Nem akarnak példát statuálni?"

„Jól van – kiáltotta Gregor a tömegnek, miközben megpróbált kitérni a felé hajított dinnyehéjak elől –, visszavonom mindegyiket, és majd valami egészen másról írok, ami nem lesz ellenükre, legyen mondjuk: jog és irodalom!" De szavai elhaltak a gyümölcshéjak és -darabok általános zűrzavarában. Gregor ekkor felismerte, hogy az emberek nem érdemesek arra, hogy rájuk bízzák a jogszolgáltatást. Közelebb húzódott a rendőrökhöz védelemért, akikkel már-már kezdett egyfajta rokonságot érezni.

A bíróság épülete távolabbinak tűnt, mint arra Gregor gyermekkorából emlékezett. De végül is megérkeztek, és Gregort a fő tárgyalóterem ajtajához kí-

sérték. „Most magára hagyjuk – szólalt meg az egyik rendőr –, menjen a bírói emelvényhez." Gregor elindult egy átjárón az emelvény felé. A középnagyságú, kétablakos termet zsúfolásig megtöltötték a legkülönfélébb emberek; mindkét oldalon nézők, újságírók serege és árusok, akik sört és sült krumplit osztogattak. Fönt, egészen a mennyezet alatt a körbefutó karzat is teljesen megtelt, pedig ott csak görnyedten lehetett állni. Általános moraj hullámzott végig a termen, hol erősödött, hol csendesedett, mintegy gyászos kíséretként társulva Gregor bizonytalan lépteihez, amelyekkel megközelítette az emelvényt.

Gregor felnézett a pulpitusra. Nem ült ott bíró! Most mitévő legyen? A rendőrökhöz akart fordulni, hogy közölje: nincs bíró, de azoknak már nyomát sem lehetett látni. Aggodalmaskodva feszengett a helyén, remélve, hogy a bíró gyorsan feltűnik, ugyanakkor azon morfondírozott, nem járna-e jobban, ha mégsem jönne bíró. A csődület élénk zaja majdnem elnyomta gondolatait.

Az emelvény mögötti falon ajtó nyílt, s egy kövér, szuszogó kis emberke lépett be, prémmel szegett kabátban. Hosszú, vékony kecskeszakálla volt. Hirtelen elbődült, olyan erős hangon, ami meglepte Gregort, nem gondolta volna, hogy egy ilyen apró alak erre képes lehet. „Figyelem! Figyelem! A Tisztelt Bíróság megkezdi működését!" – kiáltotta. A tömeg moraja azonnal elült. Minden tekintet Gregor felé fordult, de Gregor továbbra is a kis embert figyelte, aki folytatta: „A nagytiszteletű Gregor Samsa Főbíró elnököl! Isten óvja a Tisztelt Bíróságot!"[2]

(GREGOR SAMSA: GREGOR SAMSA VÁLASZOL[3])

Életrajzi kutatásai során Anthony D'Amato professzor a közelmúltban figyelemre méltó megállapításra jutott. *Suttogva terjedő pletykákban* már régen megfogalmazódott a gyanú, amely szerint a „Richard Posner" nem több írói álnévnél, ám elsőként D'Amato igazolta e gyanút írásában, s „Richard Posner" így végre lelepleződött. Kiderült, hogy az álnév mögött valójában Gregor Samsa, Kafka *Az átváltozás* című elbeszélésének féregszerű főhőse rejtőzik.

Mindazonáltal már-már rágalommal érne fel más tudós kutatókkal szemben, ha azt állítanánk, hogy D'Amato minden kollegiális segítség nélkül folytatott nyomozást az igazi Posner azonosítása érdekében. D'Amato is sietve és készséggel ismerné el, hogy elgondolásaira hatást gyakorolt Peter Junger professzornak a maga idejében nevetség tárgyát képező kijelentése, miszerint „Posner" tulajdonképpen nem más, mint maga a „Nagy Sün" Arkhilokhosz töredékesen ránk maradt állatmeséjéből.[4] Arkhilokhosz

[2] *A fenti szöveg*~~ben, többek közt, szó szerinti vagy torzított formában~~ *Anthony D'Amato-idézet*~~ek vannak.~~ D'Amato, Anthony: *As Gregor Samsa Awoke One Morning from Uneasy Dreams He Found Himself Transformed into An Economic Analyst of Law*. 83 Northwestern U. L. Rev. 1012 (1989). A ordítás Franz Kafka *Az átváltozás* és *A per* című műveinek Győrffy Miklós, illetve Szabó Ede által készített fordításai felhasználásával készült. Az idézés *fenti* módja sem eredeti, Esterházy Pétertől – *kitől mástól?* – kölcsönöztem. Vö. Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba.* Budapest, 1986, Magvető. 645.

[3] Samsa, Gregor: *Gregor Samsa Replies*. 83 Northwestern U. L. Rev. 1022 (1989)

[4] Junger, Peter: *A Fox Interprets the Hedgehog*. 39 *In Brief* 5 (Jan. 1987), (Law Alumni News Bulletin of Case Western Reserve University).

– aki egy Mihály Babits (ejtsd: Mihali) nevű magyar kutató szerint „az első jambusi poéta" volt – említett művében a következőket írja, idézem: „Sok cselhez ért a róka; a sün egyetlenegyhez,/ de az pompás…", idézet vége.[5] Ráadásul: publikációjának illusztrációjaként Junger egy sünt ábrázoló tusrajzot illesztett a szöveghez, amely azonban sokkal inkább egy páncélos bogár képeként volt felismerhető. Ezt is figyelembe véve D'Amato munkájának jungeri ihletése végképp nyilvánvalónak tűnik. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk Peter Teachout professzorról sem, aki „Posner"-ben Adler doktort, Saul Bellow *Napjaid gyümölcse* című regényének érzéketlen apafiguráját látta.[6] Sajnálatos módon viszont mindkét kutató tévedett: amiként Junger hibázott, amikor „Posner"-t egy mesén kívül is valóságosan létező állatként gondolta el, úgy Teachout is célt tévesztett, amikor egy (fiktív) emberi alakként azonosította a nevezett szerzőt. Milyen emberi lény volna képes a csecsemőkereskedelmet pártfogolni!? (Attól most tekintsünk el, hogy „Posner" *nem* veszi védelmébe a csecsemőkereskedelmet. Mások azonban – Robin West és a többiek – így értették szavait, s *persze* nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél.) Csak egy szörnyeteg propagálná az efféle kereskedést – s innen már csak egy lépés –, Gregor Samsa szörnyeteg, így aztán „Posner": Samsa.

Ilyen előzmények után úgy vélem, nem tisztességtelen megkockáztatnunk azt a felvetést – D'Amato professzor teljesítménye lebecsülésének a legcsekélyebb szándéka nélkül –, hogy „Posner" kilétének szinte azonnali lelepleződése egyébként is elkerülhetetlenné vált 1988-ban, a *Jog és irodalom: egy félreértett kapcsolat* című monográfia megjelenését követő hónapokban. Az a kivételes érzékenység (ez most nem ideje az álszerénységnek), amellyel „Posner" Kafka műveinek a mélyére hatol – kiegészítve a kétségbevonhatatlan történeti tény felidézésével, nevezetesen, hogy Kafka vitán felül már meghalt –, egy D'Amato professzorénál lényegesen kevésbé éles elme számára is egyértelművé tehette, hogy a *Jog és irodalom* szerzője csakis Kafka valamelyik alakja lehet.

De vajon melyik? Annak ellenére, hogy Robin West professzor asszony minden bizonnyal a leghalványabb kétely nélkül nevezné meg *A fegyencgyarmaton* kínzószerkezetét működtető tisztet, D'Amato Samsa mellett felhozott érvelése ellenállhatatlan. A párhuzamok és azonosságok, amelyekre D'Amato rámutat „Posner" karrierje és Samsa posztkafkai életútja között, a kételkedés lehetőségét is kizárják. Az pedig igen naiv gondolat volna, hogy D'Amato hipotézisét cáfolná a tény, hogy *Az átváltozás* végén Samsa meghal. A fiktív alakok halhatatlanok (arról nem is beszélve, hogy az elbeszélés végét Kafka elhibázottnak tartotta).

Lévén nemcsak az életrajzi vizsgálódások, hanem egyben a juriszprudencia kiváló szakértője is, D'Amato nem eléged(het)ett meg bámulatos felfedezésének egyszerű nyilvánosságra hozatalával. A tényközlésen túl lényeg-

[5] Arkhilokhosz: *(Egy elveszett állatmeséből)*. In Faludy György: *Test és Lélek.* Budapest, 1988, Magyar Világ. 22.

[6] Vö. Teachout, Peter: *Chicago Exposition: The New American Jurisprudential Writing as a Cultural Literature*. 39 Mercer L. Rev. 767, 801 (1988), ill. Bellow, Saul: *Napjaid gyümölcse.* Budapest, 1980, Magvető.

bevágó kérdéseket is megfogalmaz – s teszi mindezt olyan stílusban, amely egyszerre visszafogott és ellentmondást nem tűrő – a jog gazdasági elemzésének Samsa („Posner") nevével fémjelzett álláspontjait illetően. Nincs-e valami nevetséges abban a meggyőződésben – kérdezi D'Amato –, hogy a jog gazdasági elemzése alkalmas lehet az emberi viselkedés valamennyi formájának közgazdaságtani, azaz tudományos terminusokkal történő analízisére. Nem valami fékevesztett redukcionizmusról van-e szó inkább? S ez nem teszi-e képtelenné a meggyőződés híveit, jelen esetben magát Samsát, hogy kiegyensúlyozott és gyümölcsöző emberi kapcsolatok részesei legyenek? Samsa sorsa nem példázata-e annak a bölcs mondásnak, amely szerint a közgazdászok ugyan mindennek ismerik az árát, de az értékét semminek? Vajon nem az-e a helyzet, hogy még Samsa legendás szerzői termékenysége sem a közgazdaságtani megközelítés erejét és lehetőségeit, hanem épp ellenkezőleg, a csődjét igazolja? Nyilvánvaló, hogy a jog közgazdásza csak annak az eleven, lüktető, zsibongó élmény-kavalkádnak, ami az emberi tapasztalat gazdagságát adja, a teljes figyelmen kívül hagyása mellett lehet képes egyetlen modell keretei között magyarázni társadalmi érintkezéseinket.

A *Jog és irodalom* hatodik fejezetében Samsa – álnok módon – megpróbálta előre hatástalanítani D'Amato kritikáját a jog gazdasági elemzésével szemben. Többek között amellett érvelt, hogy az absztrakció a tudományos módszer eszszenciája; hogy mivel az emberek végső soron nem mások, mint állatok terjedelmes agytérfogattal (mely utóbbi megjegyzés az éles szeműek kezébe további kulcsot adott a „Posner"-rejtvény megfejtéséhez), így társas interakcióik mutathatnak tudományosan igazolható törvényszerű szabályosságokat; hogy a nem piaci viselkedés ökonómiájára vonatkozóan létezik olyan virágzó irodalom, amelynek darabjait a jogászok haszonnal forgathatnák; hogy számos jel utal arra, hogy a jogi eljárások résztvevői gyakran racionálisan viselkednek; hogy a jogtudomány önmagában nem olyan hatékony eszköze a vizsgálódásnak, hogy megengedhetné magának, hogy durván visszautasítsa más diszciplínák közreműködését; s hogy a közgazdaságtan valóban rideg és ijesztő nyelve csak azért ilyen, mert a közgazdász pontosságra törekszik, viszont semmivel sem embertelenebb, mint a tízévenkénti népszámlálás vagy epidemológiai értekezések a tüdőrákról vagy az átlagkereset alakulása. A szépséghiba mégis szembeötlő. Mert amikor mindez elmondatott, hol maradt a szeretet?

West professzor asszony tanulmánya, amelyben szintén lehull a lepel a *Jog és irodalom* szerzőjéről, inkább pszichobiográfiai természetű, mint historikus, ám szépen kiegészíti D'Amato „Posner"-azonosítását.[7] Válogatott idézetek hálóját szőve köré, e dekonstruktív *tour de force* keretében West sem hagy kétséget afelől, hogy a *Jog és irodalom* szerzője egyike a kafkai karaktereknek. Irtózik a szabadságtól (s „Posner" tiltakozásai csak további bizonyítékai a West által feltárt szubtextusnak), irtózik a természetestől (a *Halál Velencében* Aschenbachjának rokona), a passzivitást és az elnyomást ünnepli, sóvárog, hogy

[7] West, Robin: *Law, Literature and the Celebration of Authority*. 83 Northwestern U. L. Rev. 977 (1989).

alávethesse magát valamilyen autoritásnak – ki más is lehetne, mint Kafka teremtménye?

Az a „Posner", aki West ravasz olvasatában életre kel, nem lehet – miként azt korábban gondolták róla, s ahogy azt hajdanán maga West is gondolta[8] – a szabad piacok panglossiánus felkent papja, hacsak a piaci szabadságot valaki nem rabszolgaságként értelmezi. Ahogy nem is a klasszikus liberalizmus híve, hacsak valaki a liberalizmust a szabadság elől való menekülésként nem értelmezi. S épp így nem pluralista, kulturális relativista vagy libertariánus, hacsak valaki mindezeket nem az autoritarianizmus különféle álcáiként értelmezi. S ez ugyanaz a „Posner", aki – egy híresebb autoritariánushoz, George Orwellhez hasonlóan (már megint egy írói álnév) – úgy gondolja, hogy az irodalmi értékítéleteknek az idő teljességében kell kirajzolódniuk, és nem valamilyen kulturális elit diktátumaiként megfogalmazódniuk; aki, mint az autoritariánus John Stuart Mill, az eszmék piacában hisz; aki, mint az Amerikai Polgárjogi Unió autoritariánus jogászai, úgy hiszi, hogy a művészeteket nem kell cenzúrázni; aki kritizálja az irodalom átpolitizálódását; aki Holmes főbíró véleményét, amellyel kiállt a sterilizációs törvény mellett, „gyatra érvelésű, embertelen, sőt, gonosz" állásfoglalásként jellemzi; aki tagadja, hogy az igazságosság eszméje kimerülne a jogi igazságosság fogalmában; aki megkérdőjelezi a jogi formalizmus létjogosultságát és a hagyományos legalizmus egyéb nézőpontjaiét is; aki elutasítja a szerzői szándék kitüntetett szerepét az irodalmi értelmezésben; aki empatikusabb jogtudomány létrehozását sürgeti; aki azt javasolja olvasóinak, hogy „ne vegyék semmibe romantikus ösztöneiket, az emberi lehetőségek végtelenségének érzetét, ami kiiktathatatlan eleme az emberi természetnek, s történetileg legalább annyi jónak, mint rossznak a forrása" – nos, ezek szerint ez a libertariánus pozőr félreértette a szabadság lényegét.

A szabadság nem tűri a kompromisszumot; a „rendezett szabadság": oximoron. A szabadság 1968 szelleme, az ifjúság szelleme és az egészséges öntudaté. A szabadság a szubjektivitás valamennyi formájának ünnepe, ide értve az olvasó szabadságát is, hogy figyelmen kívül hagyja egy szöveg szavainak a jelentését (ezt a szabadságot aknázza ki West a legmélyebben a *Jog és irodalom* olvasása során). A szabadság elkötelezettség az emberi természet határtalan képlékenysége mellett, valamennyi dolgunk (szavunk, fogalmunk, jogunk) kontingenciája mellett. A szabadság hit abban, hogy ha meg tudnánk végre szabadítani szellemünket mindazon vénemberek lejárt eszméitől, akik a politikaelméletet, a közgazdaságtant, a genetika tudományát és, igen, a jogot formálták; ha végre megtanulnánk „tanulni elfelejtett természetünktől, hallgatni a szívünkre és bízni legmélyebb énünkben"[9]; ha végre tudatosítanánk magunkban, hogy a joguralom és a piac, a börtönök és a rendőrség, a konvenciók és a különbségek emberek adottságai és jelleme között, a burzsoá értékek,

[8] West, Robin: *Authority, Autonomy and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner*. 99 Harv. L. Rev. 384, 387 (1985). („Posner teoretikus világa egy elégedett és látszólag boldog világ.")

[9] West, Robin: *Law, Literature and the Celebration of Authority.* Lásd fent 7. sz. jegyzet. 1011.

a prudencia, kérdések intézése diákokhoz az órákon, a nyugati civilizáció nagy művei (melyek sorában ott az a reakciós szexista munka, a *Nikhomakhoszi etika* is), az érettség és a professzionalizmus, a szakértelem és a tisztelet és a tradíciók és – csak két szóban – az intézmények és korlátok, vagy – egy szóval – a liberalizmus egytől egyig csak autoritariánus hülyeség, akkor elvégezhetnénk a feladatunkat (s könnyebb volna, mint gondolnák), hogy építsünk egy meleg, szeretetteljes, törődő, nyitott, reményteli, összeölelkezős, közvetlen, hierarchiamentes, prelingvisztikus, empatikus, affektív (de nem szentimentális, mert a liberálisok a szentimentálisak), boldog, növényevő, fegyvertelen, teljes kiőrlésű, napenergia fűtötte, radikálisan polimorf, osztálynélküli, Utópikus társadalmat az Egész Emberi Család számára.

Megindultan és zavartan, Samsa egy sötét sarokba húzódik vissza, hogy bánatban és szégyenben – amely nyilván túléli őt is – elmélkedjen vízióinak szűklátókörűsége felett.

(EPILÓGUS)

Ez volt Gregor Samsa egyetlen saját neve alatt megjelentetett jogtudományi publikációja. Samsa további sorsa majdhogynem ismeretlen, újfent jobbára csak találgatásokra szorítkozhatunk. A legkomorabb lehetőséget egyelőre vessük el, annak ellenére, hogy írásának utolsó mondata nem mentes az efféle célzásoktól. A „sötét sarok" kifejezés egyértelműen a mitológiai Hádészra utal, és Josef K. élete szomorú végének a megidézése is („szégyene talán még túléli őt") az öngyilkosság lehetőségének fontolgatásáról szóló üzenetként olvasandó. Teljes bizonyossággal ugyan ezt a tragikus forgatókönyvet sem zárhatjuk ki az események alakulásának sorából, ám mégis élhetünk valamelyest megalapozott ellenvetéssel, amennyiben maga Samsa írja, hogy a hozzá hasonló alakok halhatatlanok, és ebben az esetben szuicid hajlamról kevéssé értelmes beszélnünk. Valószínűleg más történt, és inkább az eltűnés, név- és alakváltoztatás vagy a megtévesztés merészebb taktikáihoz folyamodott.

Ily módon a „sötét sarok" fordulat is jelentésváltozáson esik át, jelölheti akár a világ bármely – Amerikától távoli – szegletét. Hiteles források számolnak be arról, hogy mintha látták volna Samsát újra „Posner" álnéven megjelenni a jogfilozófusok amszterdami világtalálkozóján, már az új évezredben. (Főhősünk talán úgy gondolhatta, hogy Európa és a lelepleződése óta eltelt tizenöt év elegendő távolság és idő ahhoz, hogy a jogfilozófusok megfeledkezzenek az 1989-es szenzációról. Elvégre van fontosabb dolguk is, épp elég. Azzal azonban nem számolt, s ez szinte érthetetlen elővigyázatlanságról tanúskodik, hogy a jogtudósok mindent – apró részleteket is – észben tartanak.) A szemtanúk egybehangzó és világosan felismerhető személyleírással szolgáltak Samsáról: cingár alkat, nagy fej, jellegzetes kéztartás. (Ezen a ponton a mesélők egyike sem volt képes ellenállni a karizmának, amely, hasonlóan a kafkai szövegvilág szinte mágikus vonzerejéhez, a leírt alakból sugárzott, és – egy „ilyen hosszú ujjai voltak!" megjegyzés kíséretében – önkéntelenül kifeszítették tenyerüket, mintha maguk is próbálnák valamiképp az ujjaikat megnyújtani.)

Ezek után viszont e különös figura nyomát végképp elveszítjük. Bizonyos

vélekedések szerint visszatért szülőházájába, az irónia városába, ami ma Csehország központjaként ismert. Látták a Hradzsin hosszú folyosóin rollerrel közlekedni (s ezúttal a felsorakozott sofőrök, komornyikok és egyéb tisztségviselők állítólag „Václav"-nak szólították), de feltűnni az U Flekůban és az Arany Tigrisben is, míg más legendák szerint ő lehetett az, aki „Hrabal" fedőnéven szörnyű balesetet szenvedett, miközben galambokat etetett a főváros egyik kórházának erkélyén, lába megcsúszott és kizuhant. Ám tudjuk, a szájhagyományt a nép teremti, az írók fantáziálnak, ilyetén formán lehetséges, hogy mindez képzelgés, s csak egyvalami bizonyos: hogy Samsa eddigi utolsó felbukkanásának hónapjában – és *ilyenkor már a kürt ekhóiban hallatszanak a tél lovasai* – Prágába újra beköszöntött, ami minden évben szokott: a karácsony, a hóesés.

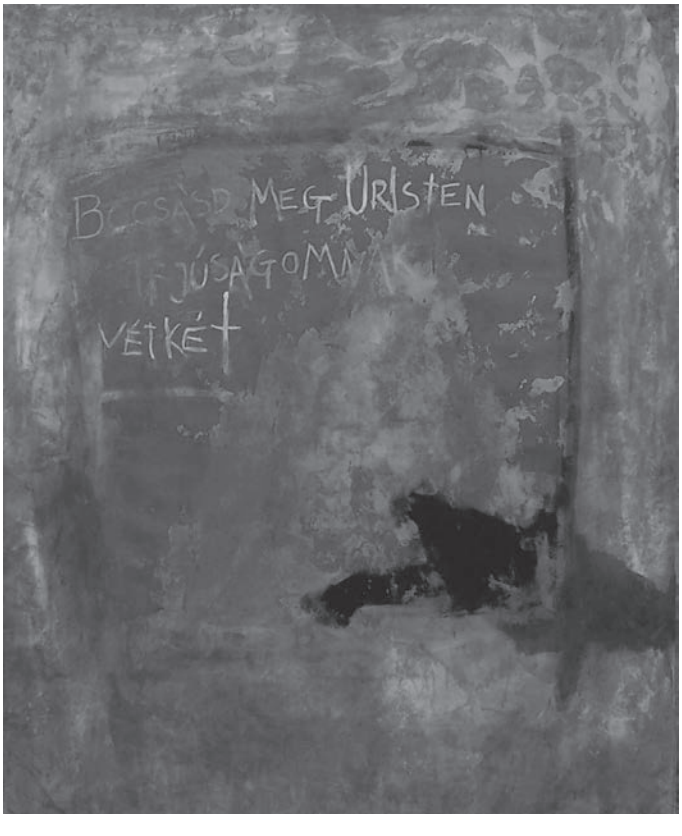

I.

Laboda Róbert

„Európai kisebbség"

Egy oximoron, egy vigaszág,
Egy örökös morzsa arról az asztalról,
Ahol a kenyeret vágják.
Egy kibontott reakciós termék,
Egy olcsó tábortűz, egy tévremény,
Egy mérgezett egérbélben vonagló málhás fémszekér.
Egy langyos kézfogás a piacon,
Egy berögzült másodrang,
Egy páholyban megmaradt aktuális hidegfront, elmeszelt faldarab.
Egy fogyócikk, rokonok elől eldugott mélytorok,
Egy disszidáló disztichon, kinek dísztagja egy aktuális díszfarok!
Egy folytonos fejtörés, beszakadt zárlat,
Egy pumpáló szívizom,
Egy meg nem nyitott tárlat.
Egy elázott hírzápor,
Egy felesleges sajnálat,
Egy kiadós vastapsot követő mámoros lehelet, amit zálognak szántak.

Elhagytál a szóviccEim miatt…

„Robi, már nem vagy olyan, mint régen."
Robi: „Mint Ronald Reagen?"
Ó, szerelem, te gyilkos amputáns – egy senkirekellő vagyok.
Egy kártyaparti galamb-ásza.
Egy Coelho szájába ragadt hajnali idézet vagyok,
amelyből Csernus Imi sajnos másodszor is ledoktorálna.
Egy proletárlaton hemp-ergó diszk-kosz vagyok,
(Stran)Don Johnson olvadó gofricskája,
száz Miami vicc kielégít Elekes ezeregy éjszakára.
(Drág)állott (trág)ára vagyok minden aukciónak,
az új, az énekes modul,
(kom)bajnokok (fo)garasa,
egy jobb kamrában pumpáló tölcs-ér, fekete párdúc, mozgalmam a Bag-IRA,
hol fröcsög a tejszín, de hallgat a krém.
Üveg lett szemem helyett a másodvirágzó diop-triász,
(ero)génekben pert vesztő jog-hurut, (fogyasztó)társad az alom zuzmóján gálázó mohakán,
kit agyonbasztak, mint jenkit a zuluk.
Nekem a szerelem nem az volt, hogy csak ott szerelem, s ez már neked túl punk volt!

Minden punkreál! punkLoreál!
Punk a deli, punks new román.
Punk, punk, Eszter-punk,
punkösdi rózsát punkrál
Punk, a bűvös sárkány.
Annyira vagyok kétszikű,
hogy a kérem két oldala lehetnék,
az igenek férfi nemje,
a por- s hóipar skizofrén lóherét rázó gangbangje.
Már egy hete csak az MMA-ra gondolok,
mindig részlegesen hason ülve, izzad a mélytorok tacskó szotyiban, vákuumtól túlhevülve.
Kiköpött gőg és demagóg szia vagyok én, egy quadra magyar szittya haza,
kit gyűrthegységre wassal-bert, és kibe regeszarvasként nem Orbán bánkot jár a nép hava.
Aranyom! Toldi-de az arcod.
Soha nem kellett félned, hogy megtalálsz Algo-Pirin,
te voltál az Anna-nász a zavaron,
s a vodka és a Bor-is csak egy alvaintő Jelcin.
Mi az?
Nem működik közöttünk a ké-miaz? Hogy mi az?
Az, hogy lombikostul, s üvegestül tiszta hívvel betörök, s ha kell, lúgosan örülök?
Tudod, ezek is csak savak. Az én savaim. Ezek a savak, ha marnak – s nem a hamarnak sóznak.
Egy só mint gáz, azt hittem, egy húron pendulum.
Ha nem kellek, akkor majd a kiáb-rándít-tónál találkozzunk, keretes szövegeink költői képre költöznek.
Ott összesúgjuk, amink van.

KOVÁCS DANINAK

Rendőr lettél, Danikám – avagy gazdálkodj okosan az én pénzemből…
De szép is ez!
De szép az élet!
Ne szépítsük. Rendőr lettél, Dani.
Az életed gyönyörűen ível.
Remekül áll rajtad az adóm, mosolyodban találom elveszett juttatásaim,
s a szemed helyén villogó százalékjelek is már teljesen lerágták az oly kevés még megmaradt IQ-pupilláid.
Egyre Túlképzettebb a testtartásod, Dani, de a járásod még messziről is kissé félművelt!
Távolról vetít a szádból a zaccoskávé árvízében úszkáló olcsófánkos lehelet.
Dani, olyan nehéz kimonDani, hogy most te engem büntetsz.
Engem, aki egyetlen értelmes szókapcsolatként lógtam gyermekkori magányodban,

engem, aki neked egykor egyetlen voltam,
engem büntetsz, aki minden vállalható emberi szakaszodban őszintén mondta neked:
„DANI, EZ ÍGY NEM MEGY! Dani, te még rendőrnek is hülye vagy!”
Mintha nem lettünk volna padtársak,
Mintha már nem emlékeznél oly élénken arra a szegény Dugovics Tituszra,
– tudod… Akire volt pofád azt monDani, hogy egy orosz katona.
Én akkor a háttérben az utolsó hererázó izmommal fogtam vissza magamba a szart, s
Úgy gondoltam, hogy nincs minden veszve, mert leszel te még ember,
Dani! Emlékszel? Aztán anyád volt kénytelen megolDani, hogy minden évben
megmaradj padtársnak mellettem!
Most meg…
Szolgálni és véDani.
Szolgálsz és védesz!
Te!!!
Te…
Érted, Dani?
Magadat szolgálva, saját magadtól védjed a népet!
Ó, Danikám, te aztán érted a tiszted!
Te vagy az, akinek hátszele bűnözőket éltet,
Kinek bárkitől fontosabb az én húszasom,
s kinek a „nyugdíjpénz” már gyermekkori ártalom.
Dani!!!
Ez aztán a gerinc!
Te nyúlvány, te!!!
Doktori képzésed a gumibotod éle.
Hagyjuk, Dani…
Nincs harag!
Büntess újra meg újra!
De akkor mindenkit!
Mindenkinek egyformán tekerjen a mutatója.
Legyen az apád Ukrajnából csent benzines utánfutója, legyen az akárki,
legyen az akármi,
Legyen az mindenki!
Büntess mindenkit!
Mindenkit mindenért és mindenkiért!
Értem büntess, ellenem védj!
Szólíts a nevemen, szólíts a nevemben,
értem is védj, ellenem is büntess, Dani!
És Dani!?!
Még nem késő.
Emberként kereket, kerékbilincset olDani, majd alázattal
– felmonDani.

SZABADSÁG?

Amikor a téren ülsz, s csak nézed a hősöket, és azon gondolkodsz, hogy melyikből kellene propagálnod az új Lego-dizájn áttörő arculatát,
a háttérben mindenki koszorút fest egymás érrendszerének összeszűkült kifestőjébe,
fagyitölcsérre éhező verebek kacsáznak a szökők útjain.
Elhidegült melegfrontok kompenzálnak, viharszaga van még a némaságnak is.
Nem tartja itt a lángot senki.
Nem kalandozik itt egy határ sem.
Csak halk turbinák feszítik szét a földet alattam, hogy menjek le állatba, s hogy lehessen belőlem tengeri főemlős, vagy lehessek egy osztályfalon a rágcsálók alosztálya.
Minden pislantás egy új instagram, minden filmkocka egy régi mozi, de egy valami marad.
Marad a felhőben az eső, s üzen vizenyős félgőzzel, hogy őt is szabadra kellene fogni – de inkább csak rövidre.
Hát jöjjön a rövid. Az összes cseppje forrjon poharamba, merthogy végtelen a szabadság íze.

VÁRT ALAK

Hölgyem!
Minden egyre boldogabb körülöttem
Kertünkben a fűz csupa dúrban ordítja a szomorú vasárnapot
A szomszéd százszor elütött fekete macskája is kacsintva cikázik balkonunkon
Hölgyem!
Nincs már csillagom, amit Önnek adhatnék
Nem keresem már az égboltot
Nehéz
Nehéz lehajtott fejjel az eget bámulni, ha a háttérben árnyék szerepét osztotta nekem, Hölgyem!
Tényleg! Hölgyem?
Milyen ember az, ki a virágot harmatra cseréli?
Milyen egy diéta a szerelemben?
Magának csak a műkörmei voltak őszinték, s az arcába ragadt Coelho-idézetei
Magának, Hölgyem, a lábnyomát is megettem volna, minden hangsúlyát egyengettem
Kevés lettem, mint a mentosban a nagyim receptje – Ugye!?
Hölgyem?

LEVÉL NAGYAPÁMNAK

Annyit még azért mondanék neked,
hogy ha veled koppannék,
a földön hemperegve veled együtt nevetnék.
Mondanám, hogy van még mondhatnék.
Hagyaték.
Hagyatékom lett a mondhatnékom.
Mondanám, hogy nem vettem egy részt sem belőled,
hogy egy rész sem lehettél belőlem,
s hogy a rés, amit kerestem, az részlegesen elveszett a részletekben.
Annyit azért még mondanék, hogy nem tartottam magam,
nem tartottam sem a legszebbnek, és a legszebbet nem tartogattam magamnak.
Nem én írtam a Hiszekegyet,
de én mondtam el a legszebben.
Neked én mondtam el először, s én mondtam tényleg a legszebben.
Mondanám, hogy hazudtam.
Mint két tányér a levesben, úgy mosolyogtam,
virágoztam kék szemekre, s vakon eltaláltam vesztes erkélyekre.
Mondanám, ha mondhatnám még!
Tudom, hogy mondhatnám még,
persze ha akarnám, csak akkor mondanám.
De annyit még mondhatok, hogy szürkébbek a hajnalok,
sötétebb a szél,
és vergődnek a jövőbeli tegnapok.
És csak azért is mondanám, mert tudom.
Tudom, hogy neked még mindig mondhatnám!
Mondhatnám az egyszerűen összetettet,
mondhatnám egyszerűen az összetettet,
egyszerűen csak mondanám!
Mondanám azt, hogy szép a világ,
de nem mondom.

Csillag Lajos

A túlsó part

Azt mondják, a saját szuperképességünket nem mi magunk választjuk meg. Ebben lehet valami, mert nem rémlik, hogy valaha is vágytam volna rá, hogy láthatatlan legyek. Jó, voltak pillanatok, amikor igen, de ettől függetlenül még mindig hasznosabbnak tartom azt, ha az ember tud repülni, képes teleportálni, lézerszemei vannak, vagy, mint Arnold bácsikám, egy hajtásra le tud gurítani egy korsó sört vagy bármilyen folyadékot. Kivéve a fagyállót. Az az ő kriptonitja.

Egyben nem vagyok csupán biztos.

Hogy ezt az egészet átoknak vagy áldásnak kéne-e felfognom.

Nem emlékszem, hogy korábban lettek volna-e bármilyen arra utaló jelek, hogy mi lesz az egészből. Habár sokáig még az ultrahang se szúrt ki. Ezt anyámtól tudom, akinek szuperképessége, hogy valamilyen áthatolhatatlan erőteret gerjesszen maga körül. Apámnak nem lehetett könnyű áttörni ezen a pajzson, de hát itt vagyok, és ha jobban belegondolok, van abban valami, hogy az enyém miért a láthatatlanság. Anyám korábban stewardessként dolgozott az állami légitársaságnál, egy repülőúton ismerkedett meg apámmal, aki, nem is tudom… talán jutalomkirándulásra tartott Kubába. Születésem után anyám nem ment vissza dolgozni, háztartásbeli maradt, úgy gondolta, hatéves koromig így veheti a legtöbb hasznát a képességeinek.

Én a rendszerváltás idején születtem egy kelet-európai kisvárosban. Vékony, áttetsző bőr, szőke, sűrű haj, különös fejforma, neme férfi. Ezt jegyezték fel rólam. „Megfigyelés alá helyezni." Ez állt még a lap alján. Persze ez a megfigyelés se tarthatott soká, kis idő elteltével azután ugyanis, hogy november tizenkilencedikén a világra jöttem, történt néhány dolog.

Persze nem lehetett könnyű ezután sem, legalábbis ahogy apám mesélt az egészről. Elvegyülni biztos nem. Apám szuperképessége, hogy egészen szélsőséges körülmények között is képes az életben maradásra. Jól bírja például a magas és alacsony hőmérsékletet, így valamiért kézenfekvőnek találta, hogy a város melletti kohóban vállaljon munkát. Az uránbányászatot túlzásnak tartotta. Mindennek van határa. Ezt a szívósságot csodáltam benne, és azt is, hogy ennek köszönhetően egy csomó helyet bejárt. Imádtam, amikor az utazásairól mesélt. Hogy hogyan deszkázott a Mars domboldalain, a sárkányrepülésekről a Jupiter szélviharaiban. Kérdeztem, hogy ezt itt a Földön már miért nem. „Ha egyszer belekóstolsz valami igazán nagyszerűbe, utána már nehéz beérni valami középszerűvel" – válaszolta. Végül, mikor a helyzet valamennyire engedte, felmondott a vállalatnál, és alapított egy saját céget, ami különböző kínai gyártmányú dolgokat importált az országba, és kisebb boltokba szállította azokat, ahol minden ugyanúgy pár centbe került csupán. Olyan dolgokra gondolok, mint például apró, zenélő műanyag ékszeres dobozkák, dzsungeles éb-

resztőórák – egy zsiráf a nyakával és egy elefánt az ormányával tartotta az óralapot, vagy a kedvencem, a „szerelemhőmérő”, amiben kézbe véve egyből bugyogni kezdett valami lila, zöld vagy épp rózsaszín folyadék. Mire tizenkét éves lettem, egy hatvanhét darabból álló lávalámpa-gyűjteményt tudhattam a magaménak, amit apám raktárából selejteztek ki. Mindegyik darab ilyen-olyan hibával küszködött, a lényeg, hogy volt hatvanhét darab teljesen működésképtelen lávalámpám a szobában. Ezért is tarthattam meg őket. Egy működőképes lávalámpa valamiért nem ajánlott tizenkét éven aluliaknak. A dobozaikon legalábbis ez állt.

Számtalan példa van arra, hogy fedezi fel az ember a képességét.
Azt hiszem, nálam ez az egész fokozatosan fejlődött ki. Ez persze elég hülyén hangzik, mert úgy beszélek, mint ha egy élősködőről lenne szó. Ha mondjuk konkrét esetet kéne mondanom, akkor talán az álarcos bálok lennének azok.

Ott van például a farsangi bankett óvodáskoromból, amin kedvenc hősömnek, Supermannek öltöztem. Anyám egy mélykék pulóverre varrta fel az S betűt, amit magam festettem és vágtam ki egy rajzlapból. A palástot pedig anyám az egyik régi vörös vászonszoknyájából fércelte ki, amit, azt hiszem, utálhatott, mert csillogó szemekkel esett neki egy otromba szabóollóval. Pechemre aznap a többi fiú Zorrónak öltözött. Így a nap fénypontjának ígérkezett, hogy amíg az óvónő elszaladt a konyhára egy késért, amivel felvághatja az egész kiscsoportot megillető ananászos jutalomtortát, addig fél tucat sötét ruhás, kalapos kiskölyök, álbajuszban, karddal foglyul ejti a világ megmentőjét a szabadság nevében.

Aztán ott az általános iskola. Még mindig az álarcos buliknál tartok. Valamikor alsó tagozatos éveimben történhetett, bár nem tudom megmondani, pontosan mikor, hogy muskétásnak öltöztem, Dumas regényéből. „És maga, atyám, miért nem táncol?” – kérdezte az osztályfőnököm, le nem véve a szemét a mellkasomon díszelgő liliomos keresztről. Megmondtam, hogy én Charles de Batz de Castelmore, D’Artagnan grófja vagyok. Ezt előző nap gyakoroltam be. A legtöbben persze nem vesződtek ilyen dolgokkal, egyszerűen Batmannek öltöztek. Amellett, hogy megrovót kaptam, amiért „földtúró parasztnak” neveztem a tanárt, legalább hét-nyolc sötét lovag állt körül aznap a fiúvécében az igazság nevében.

– Biztosíthatom, ez nem jut az uralkodó fülébe – mondta apám, mikor elolvasta a megrovót. Aztán aláírta, visszaadta, és soha egy szót se szóltunk az egészről anyámnak. Rémlik, amellett, hogy hálás voltam, azt kívántam, bárcsak elnyelne a föld. Valahogy így kezdődhetett.

Mire gimnazista lettem, már *baromira* elegem volt az álarcos bulikból. Addigra viszont bárminek is öltöztem volna, senki sem szúrt volna ki, még ha akár rózsaszín tüllszoknyában szaladgálok is. Egy problémám volt csak, hogy állítólag valami savanykás hagymaszag áradt belőlem. Ez volt minden, ami le tudott leplezni. Csupán egy valaki volt képes e nélkül is észlelni.

Imola szuperképessége a röntgenlátása volt. Homloklebenyeken, szegycsontokon, *bármin* képes volt átlátni. Mind a ketten egyedül ültünk. Míg ő közvetlenül a ka-

tedra előtti padban, karnyújtásnyira a tanártól, maga mögé zárva mindenkit, addig én az ablak mellett a leghátsóban.

– Költözz hozzám! – ajánlottam fel másodikban, mikor úgy éreztem, eléggé ismerjük már egymást ahhoz, hogy meg merjem kérdezni, akar-e velem ülni. – Gyönyörű a kilátás a szemközti buszmegállóra.

– Álmodban – legyintett.

– Most mi bajod? Ne mondd, hogy itt jobb! – mutattam körbe, miközben Imola székén hintáztam, ő pedig a padon ült. – Én nem bírnám… mindenki a hátam mögött, és ki tudja, miket…

– Hát én meg ott nem bírnám – bökött a fejével az osztály túlsó felébe, oda, ahol ültem.

– Mindent látni – csaptam a térdemre. – Mindent és mindenkit.

– Na, pont ez az! Rohadtul nem akarok senkit se látni, maradjanak csak a hátam mögött. Az pedig, hogy mit beszélnek, rohadtul hidegen hagy. – Nem akartam tovább forszírozni a dolgot. Ha jobban belegondolok, talán mégsem ismertem őt eléggé.

A nap végén mindig együtt sétáltunk át a szemközti buszmegállóba. Lényegében ez volt az az idő, amit kizárólag kettesben töltöttünk Imolával. Kivártuk, amíg mindenki elhúzza a csíkot. Végignéztük, ahogy a gondnok utolsóként elhagyja az iskola épületét, és bezárja. Ez nagyjából délután öt-hat órára eshetett, azután viszont már nem ment több iskolai járat, és a busz, amelyen végül hazautaztam, tömve volt melósokkal. Nyúzott arcú nőkkel, akik behunyt szemekkel, a váltásruhákkal telegyömöszölt reklámtáskáikat az ölükben szorongatva együtt ringatóztak a kocsival. És mire sikerült egy kicsit is elszundítaniuk, a következő kátyú magukhoz térítette őket. Ők pedig idegesen kapkodták a fejüket, riadtan, hogy átaludták a leszállóhelyet. Hunyorogtak, de a beálló félhomálytól semmit sem lehetett látni már odakint. Csak ha egy sárga fényű higanygőzlámpa alatt álltunk meg épp.

Két héttel az érettségi előtt, egy esős hétfői reggelen, késésben voltam.
Apám céges kocsijában, amivel reggelenként elvitt és kirakott az iskola előtt, valami bekrepálhatott, mert még a garázsból se tudott vele kiállni. Így hát telefonált a vállalatba, hogy később ér be, nekem pedig a kezembe nyomott egy ötöst azzal, hogy az utolsó reggeli buszt még elérem.

Öt perccel a becsöngetés előtt értem az iskolakapuhoz. Még Greget is fölülmúlva ezzel, aki mindig utolsónak érkezett. Greg az a fickó, aki, így visszagondolva, talán több hasznát vette volna a képességemnek, mint én magam. Az előttem lévő padban ült, ennek ellenére a négy év alatt talán két szót ha válthattunk egymással. Mígnem egy héttel a szóban forgó reggel előtt, mikor Tom, a padtársa, kiment brunzolni, Greg hátrafordult, odahajolt hozzám és bizalmaskodóan megkérdezte: „*Hogy* bírom ezt?”

– Mit? – kérdeztem vissza meglepődve.

– Ezt a… *rohadt* nagy zajt – válaszolta. Körbenéztem: alig lehettünk hatan az osztályban, és mindenki egy füzetbe vagy könyvbe merült, és csupán néhányuknak

mozgott az ajka, mintha egy mantrát mormolnának magukban. – Megőrjít – tette hozzá Greg.

– Hát… engem nem zavar a zaj – válaszoltam. – Nem ezzel van bajom. De miért tőlem kérdezed egyáltalán?

– Te vagy az egyedüli… – mondta.

– Én nem, *te* vagy az egyedüli, aki itt zajt hall.

– Igen. Talán tévedtem. Mégsem vagy az.

– Mind egyedüliek vagyunk – jegyeztem meg, és máris azt gondoltam, hogy ez mekkora baromság.

– Ja… mind… – motyogta és kihúzta magát.

– A stressz lesz az, amúgy – bólogattam. – Nálam is ez van, zúg a fejem állandóan.

– Igen, majd… csak legyen vége ennek az egésznek – tette hozzá, és előrefordult.

Egy darabig még meredten bámultam a tarkóját, majd arra ocsúdtam, hogy Tom visszatért a mosdóból, nyikorogatva hátrahúzza a székét, és hangosan megkérdezi, hogy van-e valakinek tolla, amire Greg csak annyit motyog maga elé, hogy: „Mi vagyok én, madár?"

Szóval azon a hétfő reggelen is Greg tarkóját bámultam, és azon gondolkoztam, hogy ha már olyan jól elcsevegtünk a legutóbb, talán meg kéne szólítanom, de eszembe jutott, hogy Imola nem igazán szereti, ha másokkal bratyizok, úgyhogy megtartottam a három lépés távolságot. Néztem, ahogy Greg arca előtt sűrű, ziláló párafelhő csap fel, mintha futva érkezett volna. Láttam magunkat az épület szárnyas üvegajtajában, félvállal kitakarva engem. Nem várt meg a bejáratnál, nagyot lendített az ajtón, hogy még én is be tudtam bújni, mielőtt lassan bezárult volna.

Greg nem vette át a váltáscipőjét, így hát az előcsarnokban lemaradtam. A portánál azonban újból beértem, mert hosszasan babrált valamivel a belső zsebében, és miután abbahagyta, lelassította a lépteit. Elképesztő lassúsággal mentünk fel a lépcsőkön, holott máskor kettesével, hármasával szedtük a fokokat. Az épület keleti szárnyában jártunk, ahol lényegében már csak szertárak voltak, és laborok, csupán a mi osztályunk volt az egyetlen tanterem az épület azon részén. Távol esett mindentől, igazgatótól, büfétől, mosdóktól. A folyosó végéről láttam, hogy a terem ajtaja csukva. Greg nem vette le a bőrkabátját sem, amiről csöpögött az esővíz. Ehelyett ismét benyúlt a bal belső zsebébe, és előhalászott onnét egy félautomatát. Jobb kézben marokra fogva, vállmagasságban kitartotta maga mellé, majd két lépéssel az ajtó előtt felhúzta és kibiztosította.

– Miért nem ülsz le? – kérdezi Imola, és tekintetét a gondnokról, aki épp a kulcscsomójával babrál az utca túloldalán, rám emeli egy pillanatra. A földre ejtem és a lábammal eltaposom a csikket, majd leülök Imola mellé. Hosszú percekig ülünk csendben egymás mellett, ő a lábait himbálja, én pedig a tárcámban kutakodok a bérletem után. – Szóval? – töri meg a csendet végül.

– Tessék? – kapom fel a fejem.

– *Miért* is jó ez neked? – ismétli meg a kérdést.

– Most nem értem, mit nyaggatsz ezzel, mikor úgyis tudod.

– Tőled akarom hallani – mondja, és kiveszi a kezemből a pénztárcámat.

– Én csak… szeretek veled lenni… – válaszolom, és máris ostobán érzem magam. Végig Imola arcát fürkészem, ezúttal azonban fel sem néz rám, csak valami gyenge mosolyra húzza a száját, mint amikor valaki hazudik nekünk, de mi tudjuk az igazat.

– Te félsz – jegyzi meg, két ötös közül kihúzza a bérletemet, és a mutató- és középső ujja közé csippentve átnyújtja.

– *Rettegek* – válaszolom gúnyosan és elvigyorodom. Imola azonban nem nevet, így még ostobábban érzem magam. – Mitől is? – kérdezem végül.

– A magánytól – válaszolja, és visszaadja a tárcámat is.

– Egész életemben egyedül voltam, úgyhogy… – mondom, mintha valami számomra jelentéktelen dologról lenne szó.

– Ne keverd! – vág a szavamba nyomatékosan. – Az nem ugyanaz. Még sose voltál egyedül igazán, és még fogalmad sincs…

– Még? – vágok ezúttal én a szavába.

– Igen, *még*. Mert egy nap úgyis az leszel.

– Ezt jó hallani… tényleg… – bólogatok, és valami súlyosat érzek a nyelőcsövemben.

– Viktor, nem szabad gyávának lenned, nem félhetsz ettől! – mondja, és a hangjában mintha kérlelés hangzana.

– Jó, majd… nyáron elutazom Tunguzba, és gyúrok a magányra… de most miért cseszegetsz ezzel?

– Ígérd meg!

– De mit ígérjek meg?! – csattanok fel.

A busz, amivel Imola utazik, alig másfél méternyire az orrunk előtt fékez le, és az ajtók hosszú sóhajtással tárulnak ki. Páran leszállnak, és én látom, hogy ezen a járaton is szinte ugyanolyan nők és férfiak utaznak, mint az enyémen. Visszafordítom a tekintetem Imolára, és szeretném megismételni a kérdést, de addigra ő már félúton van köztem és a kocsi között. Felszáll, jegyet vált, és még mielőtt leülne, a jármű hangos harákolással meglódul.

Kinyitom a szemem, és mintha még mindig az elégett gázolaj füstjét érezném.
Arra eszmélek, hogy a tanterem ajtófélfájánál gubbasztok – bár fogalmam sincs, hogy kerültem oda –, és mindkét tenyeremet a füleimre tapasztom. Greg alakja fölém tornyosul. Ott szűkölök mögötte, mintha gyökeret vertem volna, Greg pedig kivétel nélkül mindenkit lekaszál. Mikor végez, körbenéz és megfordul. Én pedig végig őrá szegezem a tekintetem. Enyhén cseng a fülem. Greg arcán nem látszik semmi, talán csak egy kis kialvatlanság. Várom, hogy letekintsen rám, hogy a szemembe nézzen, és aztán… de mintha ott se lennék.

– Ezek a hétfők – sóhajtja egykedvűen, és mintha elmosolyodni látnám. A szájába veszi a fegyver csövét, amin egy pillanat erejéig felszisszen a nyála, majd fokozatosan odaég az ajkaihoz.

Az a kép villan elém, amikor egy alkalommal Greg és a körülötte ülők azzal próbálkoztak, ki tud nyitott szemmel tüsszenteni. Kiscinki vett egy doboz burnótot, és

körbekínálta, aztán valamelyiküknek eszébe jutott, hogy valahol azt olvasta, hogy képtelenség nyitott szemmel. Csupán Gregnek sikerült valamiért, úgy látszik, ez volt az ő szuperképessége. Aztán egy másik. Imolával a szemközti buszmegállóban várakoztunk. Greg odajött. Egyedül volt. „Szia" – mormogta Imolának, és a kabátzsebéből előhalászott egy doboz cigarettát, rágyújtott, és az egészet úgy szívta el, hogy csak az orrán fújta ki a füstöt.

„Egészségedre!" – nyilall belém a szó, és leengedem a karjaimat. A füleim még mindig halkan sípolnak.

Egy darabig senki sem jött, mintha egyedül lettünk volna az egész szárnyban. Hosszú percekbe telt, mire rohanást hallottam a lépcsők felől. Lassan felegyenesedtem és én is körbenéztem, hasonlóan, mint Greg.

Valamiért Tom kapta a legtöbb golyót, pedig már hétéves koruktól a legjobb barátok voltak Greggel. Kettő a mellkasába fúródott, négy pedig az arcát roncsolta széjjel. A többi havernak is jutott átlagosan két-három találat, habár a Kiscinki – azért becézték így, mert olyan kákabélű – csupán egyet kapott, a tüdejébe. Mikor Greg leeresztette a fegyvert, Kiscinki még élt, láttam, ahogy valamit mondani próbál, de csak vörös buborékok fújódtak és pukkadtak ki az ajkain. Aztán a lányok következtek az osztály túloldalán. Néhányuknak szintén elengedő volt egy, de a legtöbbjüket érte még egy a torkukon vagy a vállukon. Greg karja elfáradhatott a fegyver tartásától, mert szinte mindegyikük arcát felsebezték a padokból felszakadó faszilánkok. Azon a részen így nem maradt más, csak cafatokra lőtt tolltartók, salátává aprított könyvek, és Greg a tavaszi díszítést is leszedte a faliújságról.

Imola. Neki a torkán fúródott keresztül egy, meg még egy a fejében talált utat magának, miután gellert kapott a fogaktól. Ezt csak évekkel később tudtam meg, mikor elég erőm lett ahhoz, hogy lezárjam a szemeit, mivel akkor, ott, nem volt. Most már az ő számára is láthatatlan lettem, keresztülnézett rajtam, mint ahogy mindenki, aki nem volt elég ügyes ahhoz, hogy gyorsan behunyja.

– Én pedig Imola! – köszön, és hosszasan matat a válltáskájában, mire sikerül megtalálnia a pénztárcáját. – Megfognád? – a kezembe nyomja a tárcát, amin már megkopott, de még jól látható egy vörös, bekarikázott „A", hosszú szárakkal.

– Te *punk* vagy? – nézek rá döbbenten.

– Persze… – válaszolja, fel sem nézve rám.

– Pedig nem nézel ki annak – jegyzem meg, mire felmutatja a bal csuklóját, amin egy kétsoros, szegecses pánt lötyög, és tovább folytatja a kutakodást.

– Még az apámé volt – mondja, és előveszi a napszemüvegét. – Na… mintha lélegeznék – teszi hozzá.

– Így jobb? – kérdezem.

– Sokkal. Mondom, mintha lélegeznék. Zavar?

– Engem nem zavar, ha lélegzel – válaszolom, amit csak egy halvány mosollyal méltat.

Egy darabig nem szólunk egymáshoz. Csak nézi szemközt az iskola épületét, mintha az apró mozaikcsempéket számolná a homlokzaton, én legalábbis azt próbá-

lom, de az ötödiknél mindig összefolyik az egész. Azért csak újrakezdem. Valahányszor ötpercenként megáll előttünk egy busz, egymásra pillantunk, én meg valamit motyogok, hogy „Ez… ez a tiéd… nem?”, ő pedig a fejét csóválja.

– Harmincezer kétszáztizenkettő – bök egyszer csak az épület felé.

– *Tizenkettő* – vágom rá, és ő megint csak mosolyog.

– Ma reggel miért nem mellém ültél le? – kérdezi váratlanul.

– Gondoltam, foglalod, és amúgy se szeretek legelöl ülni – hazudom.

– Ez nem igaz – komolyodik el.

– Jó, hát végül is láttam, hogy nem foglalod…

– Úgy értem, nem szeretsz ott ülni.

– Ezt meg honnét veszed? – nézek rá értetlenül.

– Ha rajtam múlna, senki nem ülne a leghátsó padban – mondja.

– Pedig… valaki mindig fog.

– Neked nem kell – szögezi le.

– Neked meg ott, legelöl – mondom. – Ha rajtam múlna, senki sem lenne kiszolgáltatva.

– Honnan veszed, hogy én ki vagyok?

– Hátat fordítasz mindenkinek, ez nem valami… *okos* dolog – válaszolom bizonytalanul.

– És elrejteni magunkat?

– Életet menthet – jegyzem meg.

– Akárcsak, ha hátat fordítasz néhány seggfejnek.

– Állandóan? – kérdezek vissza.

– És te? – vágja rá egyből.

Ebben a pillanatban lefékez előttünk az utolsó iskolai járat, amivel hazamehetnék, azt hiszem, az övé negyed órával ezelőtt ment el. Ketten állunk a pléhborítású megállóban, mindenki más már akkor hazaiszkolt, mielőtt én kisétáltam volna az utca túloldalára. Látom, hogy a sofőr minket néz a visszapillantóban, aztán sebességbe teszi a kocsit, gázt ad, felengedi a kuplungot, és lassan kigurul a szemünk elől, mintha csak egy bánatos bulldog somfordálna arrébb.

Az ajtóhoz támolyogtam, nekidőltem az ajtófélfának, és vártam, hogy jöjjön valaki. Közben pedig néztem a többieket, akik örökre tizennyolc évesek maradtak. Jó kis képesség.

Végül a folyosó végén a lépcsőknél megjelent „Mohabá”. Mindenki így hívta az öreget. Ő volt a rangidős tanár, igazi antik darab. Történelmet tanított, és bár nincs rá konkrét bizonyítékom, *bármibe* lefogadom, hogy az időutazás volt a szuperképessége. Ezt arra alapozom, hogy úgy beszélt az ezerkilencszázhúszas évről, mintha állandóan visszautazgatna oda.

Egy másik elméletem szerint elvesztette a képességét, és egyszerűen itt rekedt a jövőben. Mindennek negyven éve. Van ilyen.

– Miért nem vagy az osztályban? – kiabálta méterekről.

– Maga lát engem? – motyogtam felé, de tudtam, hogy esélytelen, hogy meghallja.

– Az osztályba, de azonnal! – emelte meg a mutatóujját. Nem tudtam, mit mondhatnék erre. Szerettem volna elébe menni, és figyelmeztetni, hogy mi a helyzet, hívjunk valakit, de képtelen voltam megmozdulni. Csak vártam, hogy végre odaérjen mellém, de az még hosszú másodpercekbe telt. – Na, mi lesz? – állt meg előttem, én meg csak ültem. – Jól van – mondta higgadtan – Maradj kint. Igazolatlan! Ez jól jön most neked érettségi előtt. – Aztán átlépett rajtam, befordult az ajtón, és pár lépés után hallottam a puffanást, ahogy padlót fog. Irtó nagy szerencséje volt az öregnek, hogy mindig késett az órákról.

Azon gondolkoztam, amit Imola kérdezett tőlem két nappal korábban. Hogy ha választhatnék a *Viktor* helyett, milyen név lenne az.

– Valami, ami csak téged fejez ki. Mint egy jelkép! – mondta lelkesen.

– *Fogalmam* sincs, hogy mi lehetne. Egy üres Coca-Colá-s üveg lebeg a szemem előtt, amiről leázott a címke – válaszoltam.

– Jó, nem kell rögtön. Gondolkodj rajta! – erősködött.

– És a tiéd? – kérdeztem vissza.

– Nekem már megvan. Ez csak… ma jutott az eszembe, és gondoltam, neked is kellene egy ilyen – válaszolta.

– Na és mi az? – kérdeztem újból.

Nem mondott semmit se, csak a táskájában kezdett el turkálni, majd előhalászta belőle az egyik jegyzetfüzetét. Fellapozta, elfordította és az orrom alá tolta. Dupla oldalra egy óriási, „I" rajzolva, amit mindenféle indák fontak körül. A rajz alatt pedig apró betűkkel írva: „Jelentése: mocsár, hínár." Kérdően néztem rá, ő pedig halványan elmosolyodott. Aztán megkértem, hogy majd rajzoljon nekem egy Coca-Colá-s üveget. Erre elnevette magát, és azt mondta, hétfőre meglesz.

Az iskolacsengő hangjára eszméltem, és amint abbahagyta, teljes csend állt be, mintha az egész épületben egy lélek se tartózkodna. Alig pár perc múlva, pár méterre tőlem, egy kisebb csoport gyűlt össze a kémialabor ajtajánál, majd kisvártatva feltűnt két tanár is mellettük. Kedélyesen csevegtek, mindaddig, amíg a csengő újból meg nem szólalt. Aztán az egyikük elindult felém. Azt hiszem, fizika szakos volt, de minket nem tanított egyszer sem a négy év alatt. Az arcára volt írva, hogy jó fej lehet a fickó. Valahányszor szembejött a folyosón, kedélyesnek láttam, és élettel telinek. Egy olyasvalaki, akiről fogalmad sincs, hogy valójában miféle alak lehet, de baromira vágysz arra, hogy megismerd. Ritka az ilyen, főként, ha az iskoládban tanít. Ahogy közeledett, láttam, hogy elnéz mellettem, befelé a terembe, az arca elborul, és pánik ül ki rá. Megállt fölöttem, és elkiáltotta magát, hogy „Úristen!", aztán üvöltözve elrohant a csoport felé. Hirtelen mindenki odatódult az ajtónkhoz, de ugyanabban a pillanatban sikítozás töltötte meg a folyosót, mire én a fülemhez kaptam a tenyerem.

Még akkor is odaszorítva tartottam, mikor az egész emeletet kiürítették. Egy rendőr térdelt előttem. Megfogta a kezem, és lassan elhúzta a fülem mellől. Egy másik pedig épp a teremből jött ki, és egy rövidhullámút tartott a szája elé.

– Túlélők száma kettő – mondta.

– Jól vagy? – kérdezte az, amelyik előttem térdelt.

– Jól – válaszoltam, egy számomra idegen hangon.

– Meg tudod mondani, milyen nap van ma? – kérdezte a másik.

– Hétfő – mondtam bizonytalanul. – Tizenhatodika.

– Fel tudsz állni? – folytatta az előttem lévő.

– Nem tudom – felelte az a másik hang.

– Gyere! – mondták szinte egyszerre. – Meg tudod mondani a neved? – kérdezte az egyikük.

– Tessék? – néztem rá.

– A neved. Meg tudod mondani? – ismételte elhaló hangon.

– Hogy hívnak? – erősködött a másik, még halkabban.

– Én… – nyögtem, de már csak a mássalhangzókat hallottam visszahangzani a fejemben. – En-gem… – ez volt az utolsó szó, amit hallottam, aztán már csak éreztem, ahogy a nyelvem végigsimítja a felső szájpadlásom, megakad a fogaimban, az ajkaim felpattannak, és kimondom a nevem. Ez az utolsó, amiről tudom, hogy még életemben kimondtam. Az hiszem, ez volt az utolsó momentum is, mielőtt végleg láthatatlanná váltam, és eltűntem örökre. Azóta csak elvétve szűrődik be néhány hang. Hol élesebben, hol tompán és alig hallhatóan.

De ez annyira nem is érdekel. Azt hiszem, még mindig sokkal jobban izgat, hogy egyáltalán hall-e vagy lát-e engem valaki. Ebben a pillanatban is.

Hallanak engem?

Látnak engem?

III.

Benkő Krisztián

A bőr, amelyben élek (Szécsi Noémi: Kommunista Monte Cristo) – kollázs –

Szubjektum és objektum

A tetoválás által a bőrét kivarrató személy a „legszemélyesebb tárgyát használja fel díszítésre, jelölésre”,[1] vagyis a szubjektum válik egy felirat vagy kép tárgyává, az alany lesz a műalkotás objektuma.

Érdekes kultúrtörténeti folyamat bontakozik ki, ha nagy vonalakban végigtekintjük a tetoválás divatjának históriáját a több évszázados hagyományra visszatekintő ázsiai gyökerektől a 2010-es évekig. A XIX. század végén és a XX. század elején még a jómódú polgárság és az arisztokrácia úri passziója volt, hogy jeruzsálemi zarándokútjukról visszatérve bőrük új ékességeivel büszkélkedjenek, és az Egyesült Államokban technikailag is egyre fejlődött a művészeti ág. Az 1950-es évekre aztán elkezdett tömegessé válni a jelenség, sőt egyre inkább a (szélső)baloldali ellenkultúra képviselői körében terjedt el, amiről részletes elemzést készített Samuel M. Steward, aki tizennyolc évig dolgozott tetoválóként.[2]

Bár például Solymos Katalin szociológusnő 1987-ben olyan kijelentésre ragadtatta magát, hogy a tetoválás a munkakerülő „csőcselék devianciája”,[3] 2012-ben megjelent angolszász nyelvterületen egy sokszerzős reprezentatív, művészetfilozófiailag is megalapozott tanulmánykötet a témáról, amelynek bevezetője úgy fogalmaz, hogy „a tetoválás ikonográfiájának és ideológiájának kortárs újradefiniálása új diskurzust hozott létre, és sokan gondolják úgy,

[1] Solymos Katalin: *A tetoválás módozatai*. Forrás, 1987/3. 61.
[2] Steward, Samuel M.: *Bad Boys and Tough Tattoos. A Social History of the Tattoo with Gangs, Sailors and Street-Corner Punks 1950–1965*. London–New York, 1990, Harrington Park Press.
[3] Solymos: i.m. 62.

hogy a tetoválás a szépművészetek (fine arts) egyike. Úgy tűnik, a tetoválás már nem burkolózik a megbélyegzettség homályába, hanem egyre nagyobb jelentőségű."[4] A tetováló művészek és a tetoválás(oka)t viselő „húsvászon"-ná (fleshy canvas) vagy „mozgó galériá"-vá[5] (mobile art gallery) váló testek átemelésének az ellenkultúra világából a mainstream világába az említett kötetben többször visszatérő, tekintélyérvként szolgáló művészetteoretikusa Arthur C. Danto, aki kritikusként és filozófusként a populáris kultúrát is magas művészetként értékelte a dadaista Duchamp akcióitól a fogyasztói kultúrát ünneplő pop arton át a szexuális szubkultúrák fotódokumentációjáig.[6]

A tetoválás értelmezésében a műfaj történetisége mellett fontos szempont a motiváció kérdése. Samuel M. Steward közel harminc motivációs okot gyűjtött össze katalógusában, amelyek szerepet játszanak abban, hogy valaki maradandó, életre szóló feliratot vagy vizuális műalkotást kíván viselni a bőrén.[7] A késztetések, pejoratívabb nézőpontból kényszerképzetek szerteágazó spektrumán elsősorban megkülönböztethetőek az individuális és a kollektivista szempontok. Az egyéni vagy egyéniségre törekvő dekorációk motivációi között talán legfontosabb a szexualitás szerepe: a vágy tárgyának meghódítása vagy a birtoklásának akarása, a szeretők közötti rivalizálás és a férfierő demonstrálása, az exhibicionizmus és a nárcizmus, a bevarrás okozta fájdalom szado-mazochista élvezete és a fetisizmus, a szerelmi szentimentalizmus. A popkultúrával, a fogyasztói társadalommal összefüggő tetoválások viselésének célja egészen eltérő okokra vezethető vissza az árucikké vált emberek kritikáját kifejező divatos, bőrön viselt vonalkódtól és ironikus reklámoktól a sztárok képének kultikus bálványimádásán vagy a sztárok tetoválásának utánzásán, illetve az ebből adódó kompenzációkon át a puszta utilitarista szórakozásig. Bonyolultabb társadalmi jelenség a kollektív identitást, a kollektivizmust kifejező bőrdíszmű, mert jól elkülöníthető, vagyis radikális oppozícióba állítható ennek „hivatalos" és „árnyék"-változata. A valóság azt mutatja, hogy

[4] Taliaferro, Charles – Odden, Mark: *Tattoos and the Tattooing Arts in Perspective*. In Arp, Robert (ed.): *Tattoos: I ink, therefore I am*. Chichester, 2012, Wiley-Blackwell. 9.

[5] Baltzer-Jaray, Kimberly – Rodriguez, Tanya: *Fleshy Canvas. The Aesthetics of Tattos from Feminist and Hermeneutical Perspectives*. In Arp, Robert (ed.): *Tattoos*, i. k. 38–50.

[6] Magyarul ld. pl.: Danto, Arthur C.: *A közhely színeváltozása: művészetfilozófia*. Sajó László ford. Budapest, 2003, Enciklopédia.

[7] Steward: i.m. 45–80.

a nemzeti/etnikai és a vallási identitást (a törzsi ösztönt, az egzisztencializmust, az etikai bűntudatot és a bűnhődési vágyat, a mágiát és a totemizmust, a stigmát, a messiás-komplexust, a felszentelést stb.) kifejező szimbólumok ritkábbak, mint a fekete mágiát és a nonkonformista lázadást, a különböző bűnbandákhoz való tartozást és az ebből adódó büszkeséget (az olasz szlengben: bravado, braggadocio) ünneplő jelképek.

A börtöntetoválások etikájáról, a „Rossz" tetoválásokról[8] és a börtönökben készült bevarrások higiéniai szempontokat felvető bioetikájáról[9] is részletes elemzéseket olvashatunk a már említett kötetben. Judith Butler *A paródiától a politikáig* című írásában Franz Kafka *A fegyencgyarmaton* című elbeszéléséből kiindulva tárgyalta az identitás és a bőrbe vésés elméleti kérdését.[10] Az elbeszélés az Utazónak bemutatott ítélet-végrehajtó gépezetet ábrázolja, amelynek tűi egyre mélyebbre karcolják a bőrbe, majd a húsba a feliratot, amíg az elítélt bele nem hal a sebeivel kibetűzött szavakba.[11] Butler arra a következtetésre jut írásában, hogy „[a]z önfelismerés hegeli modellje, amelyet Marx, Lukács és sok más kortárs felszabadító diskurzus alkalmazott, előfeltételez egy potenciális megfeleltetést a között az »én« között, amely tárgyként áll szemben a világgal, beleértve a nyelvet is, és a között az »én« között, amely tárgyként látja magát ebben a világban. De az alany/tárgy dichotómia, amely itt a nyugati episztemológia hagyományának részeként jelenik meg, az identitásnak éppen azt a problematikáját őrzi meg, amelyet meg szeretne oldani."[12]

Művészet és forradalom

Szécsi Noémi második regénye, a *Kommunista Monte Cristo* (2006) Magyarország történetét mutatja be 1919 és 1957 között egy vegetáriánus hentes sorsán keresztül. Németh Zoltán a regény szövegét behálózó, ideológiailag rendkívül szerteágazó mottók szövevényének szatirikus narratívájaként értelmezi a regényt *Az identitás ellentmondásai* című remek

[8] Ellis, Juniper: *How to read a Tattoo and other Preilous Quests. I Tattoo myself, therefore I will commit Murder*. Arp, Robert (ed.) *Tattoos*, i. k. 14–26.; Woods, Simon: *Writing on the Body*: *The Morality of Modern Tattoo*. In Arp, Robert (ed.): *Tattoos*, i. k. 206–218.

[9] Miori, Daniel: *To Ink, or no to Ink: Tattoos and Bioethics.* In Arp, Robert (ed.): *Tattoos*, i. k. 193–205.

[10] Vő. Butler, Judith: *A paródiától a politikáig*. In uő: *Problémás nem*. Berán Eszter, Vándor Judit ford. Budapest, 2006, Balassi. 246.

[11] Kafka, Franz: *A fegyencgyarmaton*. Szabó Ede ford. In uő: *Az átváltozás. Válogatott elbeszélések*. Budapest, 1992, Európa. 83., 86.

[12] Butler: i.m. 243.

kritikájában. „A regénnyel párhuzamos heterogén szövegtere intertextuálisan olyan szövegekre utal, amelyek a korszak identitáslehetőségeit idézik fel."[13] A regényt keretbe zárja két leírás a hithű kommunista, végül mégis koncepciós per áldozatává váló címszereplő, Sanyi mellkasára tetovált „Gesamtkunstwerk" szóról, amely így szintén fontos intertextusként funkcionál, és a művészetelméleti fogalom az „irónia kettős kódjának"[14] paradoxonát játékba hozva Richard Wagner 1849-ben készült *Művészet és forradalom* című, összművészetet megalapozó esszéjét kezdi működtetni az olvasó asszociációs érzékében.

Átázott inge atletikus felsőtestére tapadt, de egyetlen gombot sem gombolt volna ki, nehogy kilátsszék a mellkasára tetováltatott felirat valamelyik magasabb betűje.

‚Gesamtkunstwerk'. Csupa hosszú, nyúlánk, hajladozó betűvel. Már a tetoválómester – egy olvasottabb proletár, aki tíz évet szolgált le a Queen of Russia angol teherszállító gőzösön – megmondta, hogy ez egy határtalan hülyeség, az összművészetnek leáldozott, Klimt meghalt, megírta a Tolnai Világlapja. De mit lehetett tenni? Dédnagyapám valahol meglátta, és megtetszett neki. Az alkoholmérgezés azon fázisában, melybe akkor épp került, provokatív és szofisztikált ötletnek tűnt" (9.).

Mielőtt röviden bemutatom az összművészet fogalmát megalapozó nagyhatású Wagner-esszét, érdemes kitérni a regény fent idézett legelső mondataiból a tetoválómester figurájára. Nem teljesen megalapozatlan Klimt említése a „Gesamtkunstwerk" kapcsán, de az sem kizárt, hogy az elbeszélő – ironikusan – feltételezte: a matrózlegény összetévesztette a bécsi szecesszió egy másik alakját, Otto Wagnert a német opera klasszikusával. Mindenesetre elméleti szempontból az értelmezéshez hozzájárulhat Jacques Lacan egyik könyvében tett rövid megjegyzése arról, hogy a tetoválás aktusában a bőrdíszműves válik szubjektummá és a test az elsődleges jelölővé. Az egyik szubjektum „ki-jelölődik (marked off) egy egyszerű vésés nyomán", és az elsődleges jelölő a test mint tárgy: mindezt Lacan a vadászat

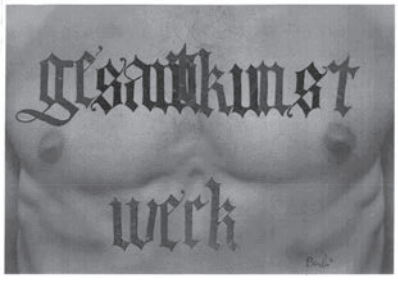

Benkő Krisztián: *Gesamtkunstwerk* (papírkollázs, Dianora Niccoli fényképének felhasználásával)

[13] Németh Zoltán: *Az identitás ellentmondásai*. Alföld, 2007/12. 108.
[14] Uo.

metaforájával írja le.[15] Vagyis – félig-meddig tudatosan – a tetoválás gyökereinek óceániai szellemiségével ellentétben, ahol a testen viselt jel a közösséghez tartozás, a matróz a gót betűs felirattal „kiszúr" (cutting off from comunity)[16] a főszereplővel, ahogy ez a jel a regény szövegének végén visszatér majd.

Richard Wagner *Művészet és forradalom* című írásában a görög (férfi)szépséget állítja ellentétbe a keresztény képmutatással. Apolló „karcsú testét a tánccal, birkózással fejlesztette erőssé és széppé – írja –, életét vidám erőben éli át".[17] A test(iség) antik élvezete a német opera óriása szerint elveszett a Krisztus utáni Európában, mert míg a „görögöket a legifjabb koruktól kezdve arra nevelték, hogy ők maguk, testük, lelkük legyen művészi mintaképük és élvezetük", addig „[t]eljesen harmonikus világegység kifejezése, mint amilyen a görög nép művészete volt, a keresztény Európa művészete nem lehetett, mert legbensőbb énjét gyógyíthatatlanul és összeegyeztethetetlenül szétdulta a lelkiismeret és életösztön, a képzelet és a való élet közötti küzdelem".[18]

A regény lezárásában visszatérő tetoválás erősíti meg a matróznak az első oldal alapján előfeltételezett dekollektivizáló aktusát.

„Józsi hirtelen feltépte a dédnagyapám rongyos rabingét, hogy feltáruljon a hosszú rabság alatt csúful meglöttyedt mellkasbőrén a régi tetoválás.

– Hát ez mi? Véletlen?

– Nem. Nem azt jelenti.

– Nem azt kérdeztem, mit jelent! Most, amikor kimondom, hogy ez a tetovált felirat a titkosügynöki nyilvántartási számod, figyelem az arcod, megrándul-e az igazság súlyától. Megrándult!

A dédnagyapám arcizma tényleg rángott. Idegesen mosolygott.

– Egy plakáton láttam először. Egy kiállítás plakátján. Olyan szépen mutatott" (407.).

A meggyilkolt ludovikás tiszt hamis igazolványával húsz évig („Gróf" kommunista fedőnév alatt) polgári jómódban élő Sanyi a művészet elragadó erejével próbálja kimagyarázni magát az 1956-os forradalom

[15] Lacan, Jacques: *The Four Fondamental Concepts of the Psycho-Analysis*. (trans.) Sheridan, Alan. New York, 1978, Norton. 141.

[16] Taliaferro, Charles – Odden, Mark: *Tattoos and the Tattooing Arts in Perspective*. In Arp, Robert (ed.): *Tattoos*, i. k. 17.

[17] Wagner, Richard: *Művészet és forradalom*. Gy. Alexander Erzsi, Radvány Ernő ford. Budapest, 1914, Révai. 37., 42.

[18] Wagner: i.m. 45., 55.

utáni koncepciós per során. Jane Caplan „dupla bőr" elméletét hozza elő a külsőség és a folyamatos belső meghasonlottság (a kommunista hűség és a hazaszeretet, illetve a vallásosság) konfliktusa, amely a bőr belső rétegeibe beszivárgott tetováló tinta képével analóg jelenséggé válik: paradox módon a konzumnőként dolgozó anya által a főszereplőbe belenevelt konzervativizmus még a fiatalon kommunistának álló fiú önállósodott élete során is tovább él. „A tetoválás permanenciája ellentmondásos módon egyfajta kvázi-halhatatlanságnak tűnik. Testünk a sejteken keresztül hét évente változik, de a tetoválás megmarad. (…) A bőr mint megadatott (makeshift) vászon minden hét évben megváltozik, minden egyes állapotában különböző médium a jel (image) megjelenítésére. A vizualitás folyamatosan változik, de a tetovált vizualitás változatlannak tűnik."[19]

A Sanyi tetoválását újból leíró regényrészlet megelőlegezi a humboldti nyelvfölfogás vizualizációját:

„– Mi van ideírva? – tette az ujját a dédnagyapám tetoválására a fiatalabb nyilas, aki 1919-ben még nem is élt.

– Éljen a Szovjetunió, mi lenne – felelte a másik, aki nemcsak hogy élt 1919-ben, de vert is.

– Korántsem – jegyezte meg a dédnagyapám némi éllel.

– Ne pofázz, azt hiszed, nem ismerem fel a cirill betűt!

– Gót betű – replikázott a dédnagyapám némi éllel, mert erre a tényre mindig felvágott" (225.).

Wilhelm von Humboldt a nyelvek közötti különbséget a nemzetek világképe közötti különbségként értelmezte, amelyet különösen megerősít a cirill és a gót betűs íráskép közötti különbség. A világ fogalmi szerkezetének objektivitása Humboldt szerint „nem az objektumok eleve tételezett világában, hanem a nyelv interszubjektivitásában – jelenségszintű kommunikáció és antropológiai nyitottság »párbeszédként« való egybekapcsolódásában – alapozódik meg".[20]

[19] Caplan, Jane: „National tattooing": The tradition of tattoing in niene-teenth century. In uő: (ed.) *Written ont he Body: The Tatto in EuropeanY and American History*. New Jersey, 2000, Princeton. 161.; Vö. Taliaferro, Charles – Odden, Mark: *Tattoos and the Tattooing Arts in Perspective*. In Arp, Robert (ed.): *Tattoos*, i. k. 11.

[20] Bengi László: *Nyelv, stuktúra, megértés. Wilhelm von Humboldt nyelvfölfogása nyomán*. In Szegedy-Maszák Mihály – Hajdu Péter (szerk.): *Romantika, világkép, művészet*. Budapest, 2001, Osiris. 145.

Horthy Miklós tetoválása (ismeretlen eredetű fénykép)

[21] Bodrogi Tibor: *A tetoválás etnológiája. A személyi művészet és műfajai*. Forrás, 1987/3. 111., 113.; ugyanezt a történeti adatot erősíti meg: Taliaferro, Charles – Odden, Mark: *Tattoos and the Tattooing Arts in Perspective*. In Arp, Rober (ed.): *Tattoos: I ink, therefore I am*. Chichester, 2012, Wiley-Blackwell. 5.
[22] Bodrogi: i. m. 140.

Törzs és nemzet

„Január elsején a dédnagyapám szemben ült egy magyar királyi detektívvel, és az ingét gombolta, hogy megmutathassa híres összművészeti tetoválását a mellkasán. (…) A detektív a szót közelről, ujját a betűkön futtatva vizsgálta meg.

– Édes fiam, isteni szerencse, hogy nem internacionálé, éljen május elseje vagy általános titkos választójog van a bőrödbe tetoválva. Mert az egyet jelentene az azonnali beismerő vallomással. (…) – Gót betűk, mi? Rendesen meg van csinálva, de semmi ahhoz képest, amit Horthy ellentengernagy felkarján volt szerencsém megfigyelni – a detektív kissé lecsúsztatta a dédnagyapám válláról az inget, és mutatóujja gyengéd érintéssel dédnagyapám erőteljes mészároslegény vállaira rajzolt. – Itt látható egy óriási tigrisfej, hatalmas kardfogakkal itt és itt. Pálmalevelek és liánok övezik. Ugye nem csiklandós, mert most mutatom a girland útját: innen, a vállcsúcsból indul, aztán óriási kanyarokat téve eljut ide, egészen le, muszáj, megmutatnom. Ide, ni. Az egy pompás darab, kérem. De a magáét sem kell szégyellni, nem, ne gombolkozzék be" (141.).

Bodrogi Tibor etnológus – a nemzetközi megállapodáshoz igazodva – az angol *tattoo* szó eredetét James Cooknak tulajdonítja, aki 1769-ben óceániai, Tahitiben tett útja során figyelt fel erre a törzsi szokásra. A tetoválás legrégebbi hagyománya a predinasztikus Egyiptomból eredeztethető, de igen jelentős kultusza van Ázsiában is, Polinéziában, Milonéziában, Melanéziában, Indonéziában és Japánban.[21] Az első hivatalos tetováló szalont David Purdy nyitotta 1870-ben Angliában, és 1880 körül kifejlesztették New York-ban az első elektromos tetováló gépet, aminek hatására a testdíszítés divattá vált a jómódú polgárság és az arisztokrácia körében.[22]

Egon Erwin Kisch, a „száguldó riporter" ragadványnéven elhíresült cseh újságíró készítette a leghosszabb hiteles leírást Horthy Miklós tetoválásáról. Kisch azt is elárulta, hogy az admirális egy intimebb helyen is viselt testbe varrott mintát, de azt babonás

félelemmel takarta, mivel a Szent István hajó 1918. július 10-i elsüllyedése után szerencsétlenségtől tartott, ha felfedi.[23] A riporter legendáját a tetoválás létezéséről több fénykép is megerősíti, többek közt a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum fotóarchívumában őrzött kép, amely a kenderesi birtok teniszpályáján készült.[24]

A regény elbeszélőjének újabb ironikus gesztusa, hogy Kisch leírását Horthy exhibicionizmusáról a fehér terrorista fantáziálásában állítja pellengérre, hiszen a fennmaradt forrásokban csak sárkányról és nem dzsungelből előbújó kardfogú tigrisről olvashatunk. Vince Hemingson szimbólumtára szerint az ázsiai kultúrában a sárkány nemességet, varázserőt, az átalakulás és a képzelet erejét, kitartást, hűséget, hatalmat és a megszokott dolgok fölé emelkedés képességét jelképezi.[25]

Mindazonáltal a matróz szubkultúra mára széles körben elterjedt neoprimitív szokását, a tetoválást mint testírást számos uralkodónál feltárták a történeti kutatások, Horthy mellett az osztrák Ferenc Ferdinándnál, az angol IV. Henriknél, VII. Edwardnál és V. Györgynél, a jugoszláv Alexandernél, a spanyol Alfonsónál, a dán IX. Fredericknél, az orosz II. Miklósnál, a német Vilmosnál. Bodrogi etnológiai kutatásai feltárták, hogy az európai uralkodók jellemzően jeruzsálemi zarándokútjukról visszatérve büszkélkedtek újjávarázsolt testükkel.[26] A testvarrásnak ez az elterjedt hagyománya ilyen magas társadalmi rangú személyeknél a modern nacionalizmus fogalmának törzsi gyökereire is utalhat – nem véletlen, hogy a tetoválás a néprajzi kutatások részét is képezi.[27]

A kultúrtörténet evidensen képviseli azt az álláspontot, hogy a nacionalizmus nagyjából a XIX. században megkonstruált fogalom. Hannah Arendt, aki a totalitárius diktatúrák (szovjet rezsim, nemzeti szocializmus) elemzőjeként és kritikusaként szerzett nevet magának, ideológiailag megalapozottnak vélt oppozíciót állított fel az állam és a nemzet között: mert míg az állampolgárság nem tekinti szempontjának az etnikumot, addig a nemzet éppenhogy a kirekesztésre alkalmas eszme.[28]

[23] „Életem legszebb tetoválását Horthy admirálison láttam: a zöldben-aranyban pompázó sárkány beborította mellkasa bal felét. Horthy naponta megjelent a polai tengerészfürdőben, és a trikója bal pántját leengedte, hadd lássa mindenki a csodás rajzolatot; körül is vették mindig, fiatal tengerésztiszteknek és a fürdővendégeknek magyarázta „megannyiszor csaknem ugyanazokkal a szavakkal a részleteket" – Kisch, Egon Erwin: *Tetoválásaim (Részletek)*. Tandori Dezső ford. Forrás, 1987/3. 56.

[24] Kovács Ákos: *A (test)művészet örök, avagy: Bevezetjük a tetoválást*. Forrás, 1987/3. 9.

[25] Vö. Hemingson, Vince: *Tetoválás – a testdíszítés művészete*. Budapest, 2009, Gabo.

[26] Bodrogi: i. m. 138.

[27] Balázs Géza: *A tetoválás és a tetovált szövegek magyar néprajzi kutatása.* In Petőfi S. János (szerk.) *A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez*, Szeged, 1994, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. 69-83.

[28] „A nacionalizmus lényegében az állam elfajulásának a kifejeződése, melynek során az a nemzet eszközévé silányul, miközben az állampolgári azonosulást felváltja a nemzeti közösséggel való identifikáció." Hannah Arendt: *A törzsi nacionalizmusról.* Jobbágy József ford. Létünk, 1992/2–3. 116–128.

Egészen más alapállásból vizsgálja az euroszubjektum fogalmát az idegenségtapasztalat produktív dialógusjellegét előtérbe állító (irodalmi) hermeneutika: az Európán kívüli világ megismerését olyan párbeszédként érti, amely után egyik fél sem marad ugyanaz, aki korábban volt. A Horthy-korszak kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó által, Tormay Cécile főszerkesztésében elindított Napkelet folyóiratot máig perifériára szorító Nyugat témát érintő értékrendjéről így fogalmazott Kulcsár Szabó Ernő: „ez a kérdezésmód elsősorban az *individualizáció* értelmezéshorizontjában állítja elénk az embert, éspedig elsősorban olyanként, mint aki egyszerre tárgya és alanya, terméke és előállítója is a kulturalitásnak. Persze, nem kizárólag ez az individualizációs kultúraértelmezés uralta a század első évtizedeit. Hiszen többek között épp azok a tipológiai vizsgálódások tették láthatóvá az euroszubjektum történeti-antropológiai konstitúcióját, amelyek Frazer és Frobenius között kifejezetten idegen és távoli kultúrák *kollektív* karakterjegyeinek a feltérképezésére vállalkoztak."[29]

Szécsi Noémi regényében a törzsi hagyományokra egyetlen utalás történik, az 1956-os bécsi emigráció transzgresszív akciójának leírása:

„Állatias üvöltés hallatszott a háttérben. A tömeg szétnyílt, és látni lehetett, hogy a kör közepén vörös zászlót égetnek, Lajos cimborája még ott markolta a gyufásdobozt. S mivel a szovjet zászló vékony anyagú, vagyis túl gyorsan elégne, rádobáltak pár Rákosi- és Kádár-képet, meg az új pártlapot, a Népszabadságot is, hogy jobban lángoljon. Akik később ben érkeztek, hoztak néhány példányt magukkal Magyarországról. Az emberek artikulátlanul éljeneztek a törzsi szertartáshoz" (314.).

[29] Kulcsár Szabó Ernő: *A Nyugat kultúrafogalma és kulturális orientációja*, *Alföld*, 2009/2,

IRODALOM

Arendt, Hannah: *A törzsi nacionalizmusról*. Jobbágy József ford. Létünk, 1992/2–3. 116–128.

Arp, Robert (ed.): *Tattoos: I ink, therefore I am*. Chichester, 2012, Wiley-Blackwell.

Balázs Géza: *A tetoválás és a tetovált szövegek magyar néprajzi kutatása*. In Petőfi S. János (szerk.): *A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez*. Szeged, 1994, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. 69–83.

Bangha Béla: *Istenhit és istentagadás*. Budapest, 1923, Magyar Kultúra.

Bodrogi Tibor: *A tetoválás etnológiája. A személyi művészet és műfajai*. Forrás, 1987/3. 110–143.

Danto, Arthur C.: *A közhely színeváltozása: művészetfilozófia*. Sajó László ford. Budapest, 2003, Enciklopédia.

Hemingson, Vince: *Tetoválás – a testdíszítés művészete*. Budapest, 2009, Gabo.

Kafka, Franz: *Az átváltozás. Válogatott elbeszélések*. Budapest, 1992, Európa.

Kisch, Egon Erwin: *Tetoválásaim (Részletek).* Tandori Dezső ford. Forrás, 1987/3. 53–57.

Kovács Ákos: *A (test)művészet örök, avagy: Bevezetjük a tetoválást*. Forrás, 1987/3. 2–26.

Kulcsár Szabó Ernő: *A Nyugat kultúrafogalma és kulturális orientációja*. Alföld, 2009/2. 44–55.

Németh Zoltán: *Az identitás ellentmondásai.* Alföld, 2007/12. 107–111.

Steward, Samuel M.: *Bad Boys and Tough Tattoos. A Social History of the Tattoo with Gangs, Sailors and Street-Corner Punks 1950–1965*. London–New York, 1990, Harrington Park Press.

Solymos Katalin: *A tetoválás módozatai.* Forrás, 1987/3. 59–65.

Talmadge, Eva – Taylor, Justin: *The Word Made Flesh: Literary Tattos from Bookworms Worldwide*. Harper Perennial, New York.

Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*. Szeged, 2009, Lazi.

Wagner, Richard: *Művészet és forradalom*. Gy. Alexander Erzsi, Radvány Ernő ford. Budapest, 1914, Révai.

PAPP MÁTÉ

VISSZA A VÁROSBA

TÉREY JÁNOS ÁTKELÉS BUDAPESTEN CÍMŰ KÖTETÉRŐL

„Íme ez az én városom:
ólomfüstből van itt az embereknek
a lelke,
szállna, de csak ingadozik,
saját súlyába veszve."

(Bereményi Géza
– Másik János: *Budapest III*)

Térey János új kötetében egy kevésbé ismert, láthatatlannak is nevezhető, legalábbis letűnőben lévő Budapest-képet vetít az olvasó elé, aki a novellaként aposztrofált, verssorokba tördelt elbeszélő költemények nyitva hagyott keretein átkelve egy ismerős, ezzel együtt viszont kitágított horizontú városba léphet vissza. Nem a térkép átrajzolásáról vagy a különböző – kerületre, utcára pontosan megjelölt – terek virtuális átépítéséről van szó, hiszen a történetek fikció volta látszólag csak a szereplőkre és a szituációkra vonatkozik. A konkrét helyszínek tehát olyan elidegeníthetetlen hátteret biztosítanak, amelyik az adott jeleneteket nem élettelen díszletként, hanem egyfajta néma tanúként, emlékezetőrző környezetként veszi körül.

A könyv fekete-fehér fotóinak megidéző jellege, illetve a novellák egy részének félmúltba kalauzoló narratívája mintha az időbeli távolság érzékeltetésével nyújtana rálátást a bennünk élő városkép többnyire felfedetlen, rétegzett voltára, az *emberi erózió* által folytonosan átalakított arculatára. „Mikor itt forgatnak, az ifjúsága helyén; / Az alagsor a helyszín, igen: az egykori klub. / Regős orrán csontkeretes szemüveg. / Kínai diszkont üzemel a Lyuk helyén. / Nagyterem is van fönt – hajdani munkáskultúrház –, / Bizarr túlzásnak hat a kazettás mennyezet. / Teológiai Akadémia, betűzi / A kapu föliratát." – olvashatjuk a pornófilmrendezőről szóló epizód egyik részletét. Ezzel párhuzamosan a huszadik századbeli főváros egyes korszakainak nagyító alá helyezett társadalmi tablója is felvillan egy-egy pillanatra. Természetesen a jelenlegi urbánus látképek és enteriőrök is megjelennek, de éppen az említett áttételek mentén lehetnek érdekesek egy mai városlakó számára. Persze maguk az elbeszélt események és vissza-visszatérő figurák sem elhanyagolhatóak. Utóbbiak akár *bennszülött*ként, akár *bérletes*ként lakják Budapestet, egytől egyig részesei lesznek a magánszférával is átfedésben lévő közös tér kitettségérzetének, valamint az egymásnak való kiszolgáltatottságnak is. Szerelmek, megcsalatások, szakítások,

családi viszályok, ismeretlen zaklatások sorjáznak, miközben a felskiccelt portrék és konfliktusok mögül egymást érintő élettörténetek sejlenek föl. Az egyes szám első személyű elbeszélő szenvtelennek tűnő rezignáltsággal, de kellő gúnnyal és iróniával, olykor pedig nem kevés empátiával viszonyul a szemlélt személyekhez. „Minden borvidék közepén ott zöldellik egy öreghegy, / Amely présházak puha labirintusa / Árnyas szerpentinekkel, / Villáműző Szent Donát-kápolnával. / Így van még a karcos bort adó tájakon is. / De errefelé nem őriz minket Donát: / A filoxéra kivéreztette a tájat, / S beépültek a kilyuggatott, meredek mészkőlejtők / A szegénység csúf változatosságával" – szól a budafoki novella felütése, amelyből óhatatlanul is az ember alkotta táj gondviselő atmoszférája, illetve az attól való elidegenedés szüremkedik ki. Térey különutas idegenvezetését azonban semmiféle fővárosfóbia vagy antiurbánus attitűd nem jellemzi, sőt a város(lakók) hoz való viszony helyenként kifejezetten bensőséges felhangokkal nyilvánul meg.

A munkástól és a rockzenésztől kezdve, a mérnökön és az orvoson át, a tanárig és az esztétáig mindenféle társadalmi rétegből kapunk egy szeletet – a hozzájuk kötődő, többnyire leírásokra és párbeszédekre épülő snitteken keresztül így az egyes mikroközösségek működésébe is bepillanthatunk. Korántsem szociológiai megközelítésmódot jelent mindez, inkább az a novellaciklusban foglalt kollektív közérzet marad a fontos mindvégig, amely még ma is áthatja a „derűs kísértetvárost", de amelyre igencsak nehéz jelzőket vagy hasonlatokat találni. Térey is inkább körbeírja mindazt az átörökített (emlékekben felszívódott és épületekbe merevedett) történelmi-kultúrtörténeti hordalékot, ami „a város üledékeivel" együtt lerakódott az idők folyamán. „Hazafelé elsétáltak az angol sorházak, / A rendszerváltás kori, fehér falú jólét előtt. / Mint a Balaton északi partja, ahova örökké vágynak. / »A szembeszomszédomat két hete nem láttam.« / »Tapaszd a füledet az ajtajára.« / »Na? / Hű, porszívózaj hallatszik ki. Akkor él.«" Ebben a lírai közegben Budapest cseppet sem torzul a szemünkben, holott merőben más fénytörésbe helyeződik, mint azt megszokhattuk.

Átkelve Budapesten nehéz úgy koptatni a flasztert, hogy ne érezzük azt az arctalan emberi eróziót, ami újra meg újra átjárja az utcákat, de nehéz úgy villamosra vagy metróra szállni is, hogy ne képzeljünk az arcok mögé lehetséges sorsvázlatokat, teret nyitva a képzelet és az élet közti határsávok között. Nem lelakott, lakatlan terep ez. Ahogy ez a város sem belakhatatlan. Még akkor sem, ha sokszor némán tanúskodik rólunk. „Az arcán siklik a víz…"

(Térey János: Átkelés Budapesten. Magvető, Budapest, 2014, 124 oldal, 2990 Ft)

FORGÁCH KINGA

PROGRAMOZOTT LÍRA

TÓTH KINGA ALL MACHINE CÍMŰ KÖTETÉRŐL

Hangköltészet, versképek, performanszok: Tóth Kinga második verseskötete, az *ALL MACHINE* sokkal több annál, mint ami egy könyvbe beleférhet. Egy avantgárdból táplálkozó összművészeti program lett belesűrítve ebbe a kötetbe, szövegekre és illusztrációkra redukálva ezt a minden érzékszervre kiterjedő művészetet. A *Zsúr* „mondókaköltészete után" most a gépek mechanikus, rideg, könyörtelenül körkörös világába vezet be minket a szerző.

Az egész köteten átívelő ember-gép motívum („a hangok egyszerre futnak / át rajta a gép az ember / egy kilégzés" – 115.) egy mechanikus törvényszerűségektől átitatott, soha meg nem álló, ismétlődő folyamatokból összetevődő világot feltételez. A kritika által radikálisan újszerűnek és úttörőnek titulált gépi tematika valójában már a XVII. századtól jelen volt a filozófiában és művészetben, s nagy eséllyel ez a költészet is csak Descartes, illetve La Mettrie nyomán jöhetett létre.

A hét ciklusba rendeződő versek maguk is egy ciklikus vagy spirális folyamatként működve építkeznek egymásból. A kötet struktúrája alapján a *Balerina* című költeménytől indulunk, mely egy zenedobozban szenvedő, fizikai mechanizmusokba bezárt lányt jelenít meg („nyomja hajlítja de / nem töri meg a figurát / a külső jelleghez társul / e belső forog és hajol / és egészséges púderszínű" – 7.). Az utolsó versciklus célkitűzése viszont már így hangzik: „ki kell engednem a lányt" (98.). Vagyis, ki kell szakadni a konvenciókból, a fizikai-kémiai kölcsönhatások által determinált létezésből, ki kell törni a zenedobozból.

Az egyes versek nyelvezete, mondattani felépítése, ha egyáltalán lehet itt ilyesmiről beszélni, felrúg mindenféle szabályt és logikát. A központozás nélküli, többnyire egy szövegtörzsből álló művek jellemzően gondolatritmusokból, soráthajlásokból és az ezekből fakadó többértelműségből építkeznek. A rímet és ritmust nélkülöző, egymásba folyó, de állandóan megtörő, megakadó szövegformálás újra és újra visszautal magára a tematikára, azzal, hogy állandóan ellenállást fejt ki az olvasóval szemben. Ez részben a gépies szakzsargon következetes használatából fakad (falazófonal, fázis, szemelvények, henger, rúgó, forgó hasáb), mely nem enged eltávolodni a le-

írt tárgyi világtól, részben pedig a szándékosan esetlen ragozásból, az alany–állítmány össze nem egyeztetéséből.

Az erős, jól felépített kötetkompozíció alapja, hogy a világban már minden gépként működik, minden jelenséget le lehet írni gyártási folyamatok vagy fizikai láncreakciók eredményeként. A versek mindig az Isten–ember–állat–gép tematikában képviselik valamelyik szintet. Rengeteg a visszatérő motívum és szakkifejezés, sőt sokszor az egyik mű apróbb költői képéből egy másik költemény főtémája bontakozik ki. A balerina allegóriája mellett nagyon erősen jelen van a vágóhíd-metaforika, illetve a hangszer–gép–test hármas egész könyvön átívelő, meghatározó mintázata.

Bár maga a kötet koherens egészet alkot, és a költő egy sajátos mechanikus lírát teremt meg jól megkonstruált „gépnyelvtanával", az egyes versek szintjén legtöbbször eltűnik vagy egyáltalán nem fejthető meg a tartalom. A száraz kézikönyvstílus, a töredékesség, az értelmezés állandó akadályoztatása a szavaktól a mondatok szintjéig, a központozás teljes hiánya, a zsúfolt, sűrű, sokszor egymáshoz nem kapcsolódó képek ugyanis így együtt nem teszik lehetővé, hogy, apró intuíciókon túl, megfejthető legyen bármiféle üzenet. A versek ebben a formában már nem kommunikálnak többé az olvasóval, hanem csak mint akadály tűnnek fel, állandó közegellenállást teremtve. A kötet jól megszerkesztett kompozíciója így összességében üresen marad, nem telítődik valódi jelentéssel, s csak egy lakatlan, élettelen struktúraként üzemel. S így a művek egyetlen mondanivalója csupán ennyi marad: „aki szándékkal jön nem tud megszólalni" (113.).

Azok az alkotások működnek jól ebben a szisztémában, amelyek ezt a keretet felhasználva mégis engednek áttűnni valamiféle szubjektív vagy társadalmi problémát. A *Balerina*, a *Daru*, a *Torony*, a *Mennyasszony* például ilyen versek, hasonlóan az egész kötetet lezáró *All machines* tíz összegző, a motívumokat mintegy átismétlő költeményéhez. Ezekben a művekben megnyilvánul némi társadalom- és valláskritika, ezek engedik valóban érvényesülni a kötet művi szerkezetét és indítják be a fogaskereket.

A legtöbb vers azonban nem ilyen. Sajnos az alkotások nagy százaléka csupán tömör, szikár, mechanikus szószedet marad, melynek egyetlen feladata, hogy visszautaljon a főtémára, vagy újra magába olvasszon egy visszatérő képet. A szövegekhez tartozó grafikák hasonló feladatot látnak el, fekete-fehér ridegséggel falják fel a kacskaringós vonalak a nyomtatott szavakat, de csupán ennyi történik. Nem adnak hozzá plusz tartalmat a már meglévő mechanizmushoz.

Tóth Kinga költészete sokrétűnek és újszerűnek ígérkezik, mely midig képes lesz a radikális megújulásra, fejlődésre. Ugyanakkor egy poézis nem építkezhet csupán a téma adta lehetőségekből, tartalmakat, jelentéseket kell a versekbe sűríteni. Bár az *ALL MACHINE* című kötetet elviszi a hátán az alapötlet, mégsem marad sok minden hátra, amikor letesszük a könyvet, mert a gép és ember összehangolása igazából elmaradt, s „a hordozó / sérülése megsemmisíti / a kinyilatkoztatást" (107.).

(Tóth Kinga: ALL MACHINE. Magvető, Budapest, 2014, 115 oldal, 2290 Ft)

Ima – részlet II.

GARAJSZKI MARGIT

WILSON SZERINT A VILÁG*

ROBERT WILSON 1914 CÍMŰ ELŐADÁSÁRÓL

2014. április 14-én mutatták be a Cseh Nemzeti Színházban az első világháború kitörésének 100. évfordulója alkalmából színre vitt *1914* című darabot a világ egyik legjelentősebb kortárs színházi rendezőjeként számon tartott Robert Wilson rendezésében. Az *1914* a cseh színház ikonikus színésznője, Soňa Červená, valamint az előadás zenéjét jegyző Aleš Březina cseh zeneszerző ötlete alapján született. A szövegi alapot Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című, 1918-ban megjelent monumentális háborúellenes könyvdrámája, valamint a cseh irodalom emblematikus műve, Jaroslav Hašek szatirikus regénye, az első világháborúnak torztükröt állító *Švejk* adta. A két egymástól meglehetősen különböző mű összedolgozását Wilson sokéves munkatársa, Wolfgang Wiens dramaturg kezdte el, ám halála miatt Marta Ljubková fejezte be. Ahogy Wilson korábbi rendezéseiben, az *1914* esetében sem a szövegen, a verbalitáson van a fő hangsúly, az előadás inkább hangulatában, illetve néhány idézet erejéig adja vissza az alapjául szolgáló irodalmi műveket. Ahogy azt Karl Kraus megfogalmazta, a Monarchia bukásával egy egész világrend foszlott semmivé, és elkezdődtek az emberiség végnapjai, ennek lehetünk tanúi a prózai szövegekkel csak helyenként szabdalt, elsősorban mozgás- és látványszínházi előadás során.

Az *1914* a prágai Cseh, a pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház, valamint a budapesti Vígszínház koprodukciójában jött létre, és mind a három színházban előadták. A közép-európai együttműködés eredményeként a cseh színészeken kívül Eszenyi Enikő magyar és Ján Koleník szlovák színművész is szerepet kapott, mindketten az anyanyelvükön szólalnak meg a színpadon. Az *1914*-et egyébként is – az egykori Osztrák-Magyar Monarchiához hasonlóan – a nyelvi sokszínűség jellemzi, hiszen a cseh, a szlovák és a magyar mellett a német és a francia is felcsendül, amit angol feliratozás egészít ki.

A történet- és idővezetés kapcsán elmondható, hogy a történetszilánkokból nyomon követhető egy lineáris történelmi szál: Gavrilo Princip merényletének és a háború kitörésének hírét a sorozási jelenet, a frontra való elutazás, a tábori kórházi jelenet, majd a háború befejeztével a vonaton való visszaút képe követi. A töredezett linearitás mellett markánsan jelen

* A Szlovák Nemzeti Színház 2014. október 30-i előadása alapján.

van a párhuzamos jelenetszerkesztés, az ellenpontozás, valamint egyfajta repetitív jelleg, amely az előadás legkisebb építőkövei, a gesztusok, a mozdulatok, valamint a nagyobb egységek, a jelenetszerkesztés szintjén is megjelenik, és egyfajta körkörös, önmagába zárt jelleget kölcsönöz az előadásnak. A körkörösség a prágai Városháza oldalán található időmérő szerkezetet, az Orlojt idézi. A szereplők óraműpontossággal mozognak a színpadon, mindenki a maga pályáján, szinte alig találkoznak. Ha meg is állnak egy pillanatra, az idő láthatatlan keze megtekeri a kurblit, újra felcsendül a verklizene, és kezdődhet az egész előröl. Az időtlenségbe merevedett, örök karakterekkel szemben a Soňa Červená által megszemélyesített fehér parókás, fekete ruhás Idő végtelenül lassú léptekkel, kérlelhetetlenül halad előre és szembesíti a pillanat banalitását az örök emberivel. Bár a kezében lévő fényképezőgép vakujának villanófénye kimerevít egy-egy pillanatot az örökkévalóságnak, az ember halandósága ellen nincs ellenszer.

A Wilson-univerzum eszköztárával, formai jellemzőivel felvértezett előadás fő jellemzői: a mozdulatok, a gesztusok, a test dominanciája, a színpadi képek játéka, egy stilizált, teátrális, végletekig művi világ megteremtése. Ez a fajta színházművészeti formanyelv ismerős, minden ízében wilsoni, semmiben sem mutat eltérést a korábbi rendezéseihez képest. A wilsoni partitúra egy gondosan, milliméterpontossággal megrajzolt tervrajz – Wilson eredeti szakmája szerint építész –, véletlenszerűségről szó sem lehet. Mértani alakzatok, letisztult körvonalak, fény–árnyék hatás, monokróm valóság. A szereplők groteszk pózokba kimerevített, karakteres, különc alakok, önmaguk karikatúrái: fehér színűre mázolt, bohócmaszkot idéző, erősen kontúrozott arcuk, jellegzetes parókáik, időtlen jelmezeik nem konkrét személyek, hanem ember- és viselkedéstípusok felnagyított megjelenítését szolgálják. A színpadi történések óraműszerűsége, a wilsoni próbafolyamat során begyakorolt groteszk automatizmusok – Eszenyi Enikő például folyton, szinte tikszerűen kiöltögeti feketére mázolt nyelvét – szinte önkívületi mozgáshoz vezetnek. A testbeszéd végtelenségig ismételt elemekből tevődik össze, így már tudattalanul is működik. A színészek a sűrített mozgás nyelvén szólnak a nézőkhöz, s teszik ezt remek összjátékban, nagy fegyelmezettséggel.

Az *1914* alcíme vagy műfaji meghatározása „képeslap egy hányatott korból", bár talán pontosabb lenne a többes számú képeslapok kifejezés, hiszen a darab lazán felfűzött képek láncolata. A színpadi történések a film ősének számító nézőszekrényt idézik, amely lehetővé teszi a mozgókép megtekintését: az egyes képek egy ideig időznek a szemünk előtt, majd egy következő ugrik a helyükre. Mintha egy fekete-fehér néma burleszkfilm nézői lennénk. Ami a filmes technikákat illeti, Wilson a rá jellemző világítástechnikán túl – kontraszthatás a színek és a világítás terén, a díszletek és az alakok ellentétes színekben ismétlődnek, körvonalazódnak – az *1914*-ben meglepő módon konkrét képeket, sőt mozgóképeket vetít ki a vetítővászonként használt hátsó színfalra, megkétszerezve a filmes hatást. A háttérben feltűnő korabeli felvételek,

mint például a prágai tér vagy az olyan absztrakt képek, mint a fokozatosan kidőlő lecsupaszított fatörzsek, a cseh színház egyik nagy újítását, a Laterna Magicát idézik. Az Alfréd Radok rendező és Josef Svoboda nevéhez fűződő színházi technika lényege, hogy igyekszik a kivetített mozgóképeket és az élő színpadi történéseket egységbe rendezni. Az első előadások különálló műsorképekből álltak, amelyet a konferanszié kötött össze, és a klasszikus színjátszáson kívül a tánc, a pantomim, és a fekete színház elemeit is vegyítették. A naturalizmust elutasító szintetikus színház ilyesfajta útkeresése a Wilson-féle „fénycirkusznak" is sajátja.

Az *1914*-ben a konferanszié szerepét a két porondmester – Vladimír Javorský, a Pesszimista és Václav Postránecký, az Optimista szerepében – tölti be. Ők kötik össze az egyes jeleneteket, ahogyan a cseh színház két legendás alakja, Jan Werich és Jiří Voskovec is tette a prágai Felszabadult Színházban előadott kabaré- és esztrádműsoraiban. A Pesszimista és Optimista a két ellentétes világlátás megjelenítői, akik mulattató csevegésnek álcázva kommentálják a színpadi eseményeket. Wilson színpadhasználati szempontból is visszautal a Werich–Voskovec párosra, hiszen a két komikus kezdte el használni és tette híressé a proszkéniont, az előszínpadot, ami a színházi függöny és a zenekari árok közötti rész. Ezek a függöny előtt játszódó jelenetek eredetileg a közönség szórakoztatására szolgáltak, amíg hátul folyt a díszletcsere, ám később önálló számokká nőtték ki magukat, melyek során az aktuális társadalmi és politikai kérdésekre reagáltak.

Az *1914* annyiféle irányból értelmezhető előadás és annyi áthallást, utalást halmoz föl, hogy e helyen reménytelen vállalkozás lenne minden lehetőséget számba venni. Annak ellenére, hogy Wilson háttérbe szorítja a verbalitást, intellektuális színházat hoz létre, amely paradox módon az érzékekre hat leginkább és elsősorban a néző vizuális intelligenciájára hagyatkozik.

A pályája kezdetén kísérleti rendezőként számon tartott Robert Wilson az *1914* című darabban kísérletezés helyett biztosra ment. Wilson nemcsak tartotta magát korábban kidolgozott poétikájához, hanem magával hozta Prágába állandó munkatársait is: Yashi Tabassomi jelmeztervezőt, Ann-Christin Rommen rendezőasszisztenst, sőt társrendezőt, és az amerikai világítástervezőt, A. J. Weissbardot. Elsőre úgy tűnhet, hogy minden tökéletes: az előadás érzékelteti a világot megrontó erőket, rámutat a sajtó, a háború ürességére, a militarista és a soviniszta közbeszéd veszélyeire, arra, hogy a háború elkorcsosítja az embereket, erkölcsi züllésbe taszítja őket, a szenvedő és szenvedést okozó ember küzdelme egyaránt ésszerűtlen gyötrelemben végződik. Mégis, az előadás végeztével, a vizuális benyomások elmúltával egyre sürgetőbben merül fel a kérdés, hogy tulajdonképpen mit gondol Robert Wilson? Nem a háborúról általában, hanem 1914-ről. Ebben az előadásban benne volt minden, ami miatt Wilson nagy rendező: mer és tud szép és ünnepélyes lenni, anélkül, hogy patetikus lenne, groteszk és felemelő egyszerre, ami nem kis teljesítmény a mai világban, de ebben a konkrét témában azért kíváncsi lettem volna a véleményére is.

Soóky László

EGY KÜLÖNÖS REGÉNY KÜLÖNÖS (SZÍNHÁZI) UTÓÉLETE, AVAGY A SZUCSINKA-SZINDRÓMA ÉVSZÁZADOS BÁJA

A KÜLÖNÖS HÁZASSÁG A KOMÁROMI JÓKAI SZÍNHÁZBAN

Mikszáth Kálmán 1900-ban megjelent regénye, a *Különös házasság* tarajos hullámokat kavart a Jókaihoz szokott és boldog békeéveit élő magyar olvasóközönség tengerszemében: a vénkisasszonyok sírtak, a felvilágosult pogányok éljeneztek, a katolikus egyház egynémely képviselője pedig golgotáért kiáltott.

A regény sodró erejű párbeszédeivel maga kínálta a filmes és színpadi átdolgozást. 1949-ben Örkény István tett is egy suta, didaktikusra sikerült kísérletet, majd a József Attila Színház felkérésére Závada Pál írta át három felvonásos színműre a *Különös házasság*ot, amelyet hamarjában két felvonásosra szűkített, kihagyva és összevonva szereplőket és szerepeket. Ez a manőver még jobban összekuszálta az egyébként is szövevényes történetet, amit Závada tovább bonyolított azzal, hogy a regény leíró részeit képtelen volt dramaturgiailag megoldani. Maradt tehát a nézők iránt táplált bizalom: mindenki ismeri a regényt vagy az alapul szolgáló Buttler-történetet, s kitalálják, hogy éppen mi, hol, miért történik a színpadon.

A rendező, Valló Péter nem hívott dramaturgot, bízott saját szakmai múltjában; tévedett. Amit láttunk, az egy dráma 42 jelenetből felületesen összerakott vázlata.

A játéktér

Valló Péter jegyzi a díszletet is, ami lényegében egy forgó színpadra felszerelt paraván, dróthuzalokra kötözött kelmékkel, amelyek színének változtatása jelzi

* Az előadás bemutatóját 2014. november 7-én tartották a Komáromi Jókai Színházban. – *A szerk.*

a helyszínek változását. Nem lenne ezzel semmi baj – ha eltekintünk az idegőrlő nyikorgásoktól, nyekergésektől, csikorgásoktól, zötyögéstől – mindaddig, amíg meg nem jelenik egy a XIX. századot idéző kosztümben (jelmez: Gadus Erika, m. v.) pompázó színész a XXI. századi térben. A különböző helyszínekre berakott bútordarabokban keveredik a biedermeier stílus (Dőry-beltér) és a szecesszió (Horváth-kúria), valamint a két corpus delicti-heverő: szocreál bútordarab bíborba bugyolálva, Dőry Mária (Bárdos Judit) leányasszony szobájában. Fáyné (Holocsy Krisztina) vidéki kastélyának gazdagságát egy, a múlt század ötvenes éveiből átmentett pályaudvari pad jelzi. A használt eszközök közül kiemelkedik Fischer érsek (Tóth Tibor) műanyag irattartója, valamint a magnézium vakus fényképezőgép.

A játék

Mind Závada Pál, mind Valló Péter interjúkban és nyilatkozatokban egyértelművé tették, hogy az ő szemléletükben a *Különös házasság* nem a katolikus egyház erkölcsi züllöttségéről szól, mi több, ez a kérdés nem is foglalkoztatja őket. A Valló által prezentált előadás ennek az ellenkezőjét mutatja: Szucsinka plébános (Mokos Attila) nem mint erkölcstelen pap jelenik meg a történetben, hanem, a rendező exponálása szerint, mint a katolikus egyházra általánosan ráruházható jelenség. Ezt a romlottságot egyetemesíti Fischer érsek,

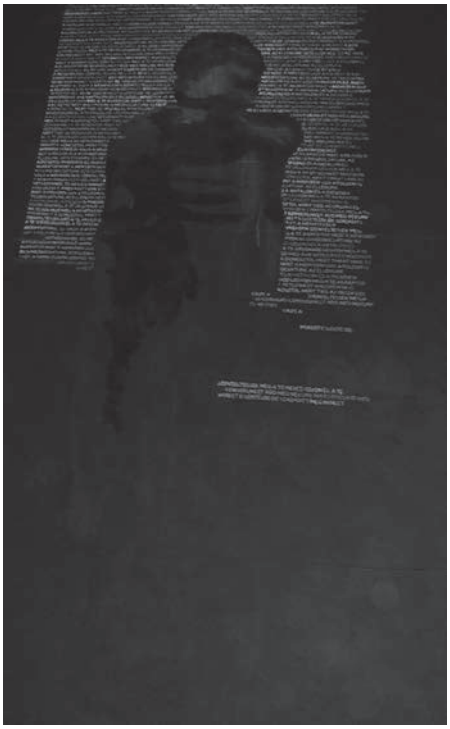

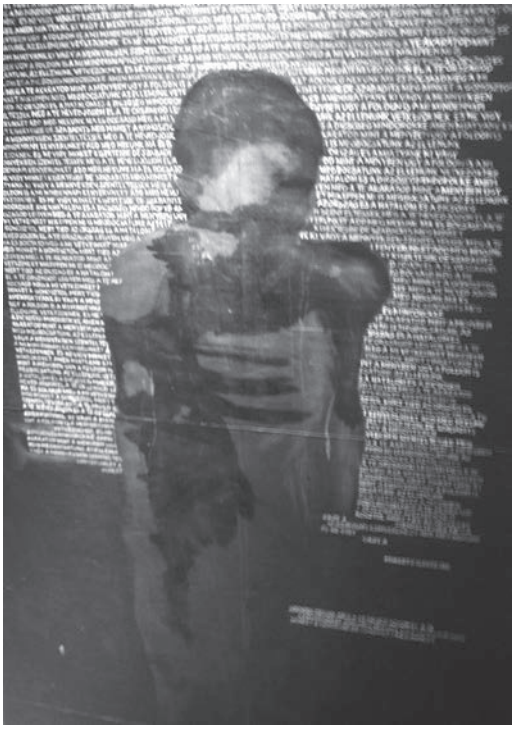

Ima, Ima – részlet I.

mintegy a világ katolikusságára vonatkozóan. Természetesen megértem Valló Péter vonatkozó liberalizmusát. A színház vezetésének viszont eszébe juthatott volna az, hogy a Felvidék magyarsága épp Komáromban, idestova huszonöt éve könyörög magyar nyelvű püspökért. Ők a közönség.

A mese úgy kezdődik, hogy Buttler János (Tóth Károly e. h.) és Bernáth Zsiga (Szabó Viktor) sárospataki diákok vakációra igyekeznek Fáynének, Buttler nagynénjének a birtokára, de a végcél előtt felfedezik a patak partján napfürdőző Horváth Piroskát (Drága Diána m. v.). Mindketten szerelembe esnek. Piroska álmából felriadva rabló zsiványoknak véli őket, ezért lányos ijedtségében nyomban rálép Bernáth ágyékára, aki ellenzőjét markolva percekig fetreng, így jut időnk tudatosítani azt, hogy vidéki a színház, vidéki a közönség, s nincs az a dráma, amelyben egy tökfogásnyi geget meg ne érdemelne a hálásan kuncogó publikum.

Azt tehát már tudjuk, hogy a diákok hazafelé igyekeznek, ezért mondhatja bátran Buttler János Piroskának, hogy „Mi csak innen, a szomszéd házból jöttünk." Aztán, hogy otthonról igyekeznek hazafelé, útba esik a röszkei kocsma, ahonnan kis kitérővel egyenes út vezet Dőry báróékhoz. Itt el is kezdődhetne a dráma. Mégsem kezdődik el, mert Závada nem tudta megoldani az időrendiséget, Valló pedig ahelyett, hogy szituációkat teremtene, illusztrál.

Abból a feszültségből, ami Mária, Szucsinka és Medve doktor (Horányi László m. v.) között vibrál, lélektanilag semmit sem érzékelhetünk, mert a rendező a lényegtelen pillanatokra összpontosít: anekdotáztat akkor, amikor a tragédia bekövetkezése már nyilvánvaló.

Medve doktor lelkiismeret-játéka a Szucsinkával megkötött üzlet után röhejes, szereposztási tévedés, elképesztően amatőr. Jeszenka pandúr (Bernáth Tamás) látlelete Medve doktor meggyilkolását illetően nyilván tévedésen alapul, Szucsinka plébános ugyanis nem érte volna el Medve doktor nyakát.

Az, hogy a következő pillanatban Szucsinka két hányás közt elcsábítja s nadrágon keresztül megdöngeti Máriát, tudathasadásos helyzetet teremt az egész drámára nézvést, mert Mária a csábításban egyenlő partnere a papnak, sőt!

Igen, de akkor ki az erkölcstelenebb, a pap vagy a pap szeretője? Hiszen az ágyban ugyanúgy cinkosai egymásnak, mint a bíróságon a hamis tanúságtétel idején.

Ki az elvetemültebb, az érsek, aki a vádiumot elfogadja, vagy Dőry báró (Fabó Tibor), aki „becsülete védelmében" korrumpál?

S ebben az olvasatban vajon hol helyezkedik el Buttler János gróf, aki ügyvédjén keresztül szintén az egyház képviselőjének juttat a vagyonából? Vagy Vidonka ezermester (Olasz István), a nép találékony tót gyermeke, aki innen is egy kicsikét, meg onnan is egy kicsikét.

A rendező e kényes kérdésben nyíltan nem foglal állást, Szucsinka sunyi viselkedésén át, a színészvezetés alattomos fortélyával üzeni meg: a világ erkölcsi romlásáért bizony az egyház a felelős.

Közben, persze megfigyelhettünk egy kedves, másfél évig tartó játékot Buttler János és Horváth Miklós (Skronka Tibor) között, melyben kis papírhajók hordoz-

ták a szerelmes üzeneteket. E kegyetlennek is mondható történésben Horvát helyettesítette lányát, Piroskát, de mert happy enddel végződött és különösebben nem befolyásolta a dolgok menetét, elégedjünk meg a tények rögzítésével.

Dőry Mária és Buttler János egybekelése valóban különösre sikerült, s itt elsősorban nem a liturgiai részletekre gondolok, hanem az előkészületekre. Az a módszer, ahogyan Jeszenka pandúr maradásra bírja Buttlert, becsületére vált volna a legelvetemültebb ávós verőlegénynek is. Az esküvő pikantériája nem a lebonyolítás módjában rejlik, az olyan, amilyen, de: Dőry Mária a szövegkönyv betűje szerint azon az estén épp tizenkilenc hónapja várandós, és még hátra volt a nászéjszaka. Efölött talán érdemes lenne elgondolkodni.

Aztán el kellett jönni az igazság pillanatának, a tárgyalás katartikus élményének. A tárgyalás negyedik napja: Fischer érsek teljes főpapi díszben, aranykeretes Ofotért-szemüveg, kezében műanyag irattartó, a tér közepén stilizált párnázott karos szék, a háttér kék mozivászon, jobbra a vádló, balra a vádlottak padja. A tanúk szólításakor Szucsinka plébános átsomfordál az érsek mögött, s felesketi őket a Szent Bibliára.

Amennyiben elhangzik az érseki szentszék kifejezés, más egyéb mellett, a háttérből egy kicsit hiányzott a feszület, a megfeszített Jézus Krisztussal. Ebben a formában és ebben a rendezői értelmezésben egy szentszéki tárgyalás silány paródiáját kísérhettük figyelemmel mind külsőségeiben, mind pedig a tartalmi részét illetően.

A tárgyalást követő képekben Piroska és Buttler kerthelységbeli kései találkozása színházi pillanat, ugyanakkor a befejező képben Buttler álhalálhírét alkotói megoldás híján narrációra kárhoztatni: dramaturgiai csőd.

A játszók

A rendező javára írhatjuk, hogy érdemben foglalkozott a fiatal színészekkel. Szabó Viktor Buttler-alakítása erős, de Tóth Károly játéka is biztató volt.

Bárdos Judit helyenként sziporkázott és mindvégig kiegyensúlyozott teljesítményt nyújtott, Drága Diána szerepformálása libikókásra sikerült, a szerelmes pillanatai erősek voltak, a drámai karaktere csiszolásra szorul.

Fabó Tibor fáradtnak tűnt, mintha kívülállóként követte volna az eseményeket, nem találta a helyét. Erős villanása volt a lánya terhességével való szembesülés és az esküvői jelenet.

Azt, hogy mit (kit) játszott el Mokos Attila, nehezen összegezhető, valahol a tébolyodottság, az esendőség és a hatalom adta gőg keskeny pallóján egyensúlyozott, nem túlságosan meggyőzően.

Tóth Tibor Fischer érsekéből a méltóság hiányzott. A Fischer szerep, de csak akkor, ha van tétje a jelenlétének. Ebben az előadásban és ebben a rendezői felfogásban nem volt.

Horányi László teljesítményére most nem térnék ki a színészek között a feljebb már említettek miatt.

Skronka Tibor színészi alázata figyelmet érdemel, számomra hosszú idő óta érthetetlen, miért nem kap komoly szereplehetőséget.

Olasz István megtalálta a tót népi pojácához vezető utat, erős figura.

Holocsy Krisztina a maga visszafogott asszonyságával, érzékenységével ebben az előadásban az egyetlen teljesen hiteles karaktert formálta meg.

Tar Renáta a bírósági jelenetben megmutatta tehetségét, a szeánszban viszont gyengélkedett.

Majorfalvi Bálint míg a pörre készült, magabiztos volt, amint észlelte, hogy az ügye vesztésre áll, az ő teljesítménye is veszített az erejéből.

Bernáth Tamás tette a dolgát úgy, ahogy azt a rendező levezényelte.

Pálinkás Andrássy Zsuzsa Melis László zenéjét akkor játszotta, amikor kellett, a hozzá méltó szinten.

Végtelenül tisztelem Valló Péter rendezői múltját, és bízom benne, hogy az elkövetkezendő időben még számos kitűnő előadást dirigál. Az utolsó három komáromi rendezése viszont arra utal, hogy elfáradt, szüksége lenne egy kevés időre, hogy szellemileg feltöltődjön. Abban is bízom, hogy a *Különös házasság* súlyos rendezői, dramaturgiai hiányosságait csak múló szakmai indiszponáltság okozta.

Őrlődés

SZERZŐINK

Benkő Krisztián (1979): irodalomtörténész (Budapest, Magyarország); **Csillag Lajos** (1990): költő, író (Nádszeg); **Fekete Balázs** (1980): jogász (Szeged, Magyarország); **Forgách Kinga** (1991): irodalomkritikus (Budapest, Magyarország); **Garajszki Margit** (1983): író, kritikus, műfordító (Pozsony); **Laboda Róbert** (1985): költő, tanár (Komárom); **Nagy Tamás** (1971): jogász (Szeged, Magyarország); **Papp Máté** (1987): kritikus (Kecskemét, Magyarország); **Soóky László** (1952): költő, író, kritikus (Marcelháza); **Tóth J. Zoltán** (1978): jogász (Szeged, Magyarország)

AZ IRODALMI SZEMLE MEGVÁSÁROLHATÓ

SZLOVÁKIÁBAN

Dunaszerdahely – Molnár-Könyv (Galántai út [Hypernova])
Komárom – Madách-könyvesbolt (Jókai utca / Jókaiho)
Érsekújvár – Kultúra Könyvesbolt (Mihály bástya 4. / Michalská bašta 4.)
Galánta – Molnár-Könyv (Fő utca 918/2. / Hlavná 918/2. [Univerzál])
Királyhelmec – Gerenyi Könyvesbolt (Fő utca 49. / Hlavná 49.)
Nagykapos – Magyar Könyvesbolt (Fő utca 21. / Hlavná 21.)
Nyitra – Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Közép-európai Tanulmányok Kara. Konstantin Filozófus Egyetem (Drážovská 4.)
Pozsony – A Pozsonyi Magyar Intézet könyvtára (Védcölöp út 54. / Palisády 54.)
Somorja – Molnár-Könyv (Fő út 62. / Hlavná 62. [VÚB mellett])
Tornalja – Tompa Mihály Könyvesbolt (Béke utca 17. / Mierová 17.)
A Panta Rhei üzletlánc boltjaiban: Pozsony, Somorja, Dunaszerdahely, Komárom, Kassa

MAGYARORSZÁGON

Budapest – Gondolat Könyvesbolt (Károlyi Mihály u. 16., 1053 [a Petőfi Irodalmi Múzeum épületében])
Budapest – Írók Boltja (Andrássy út 45., 1061)

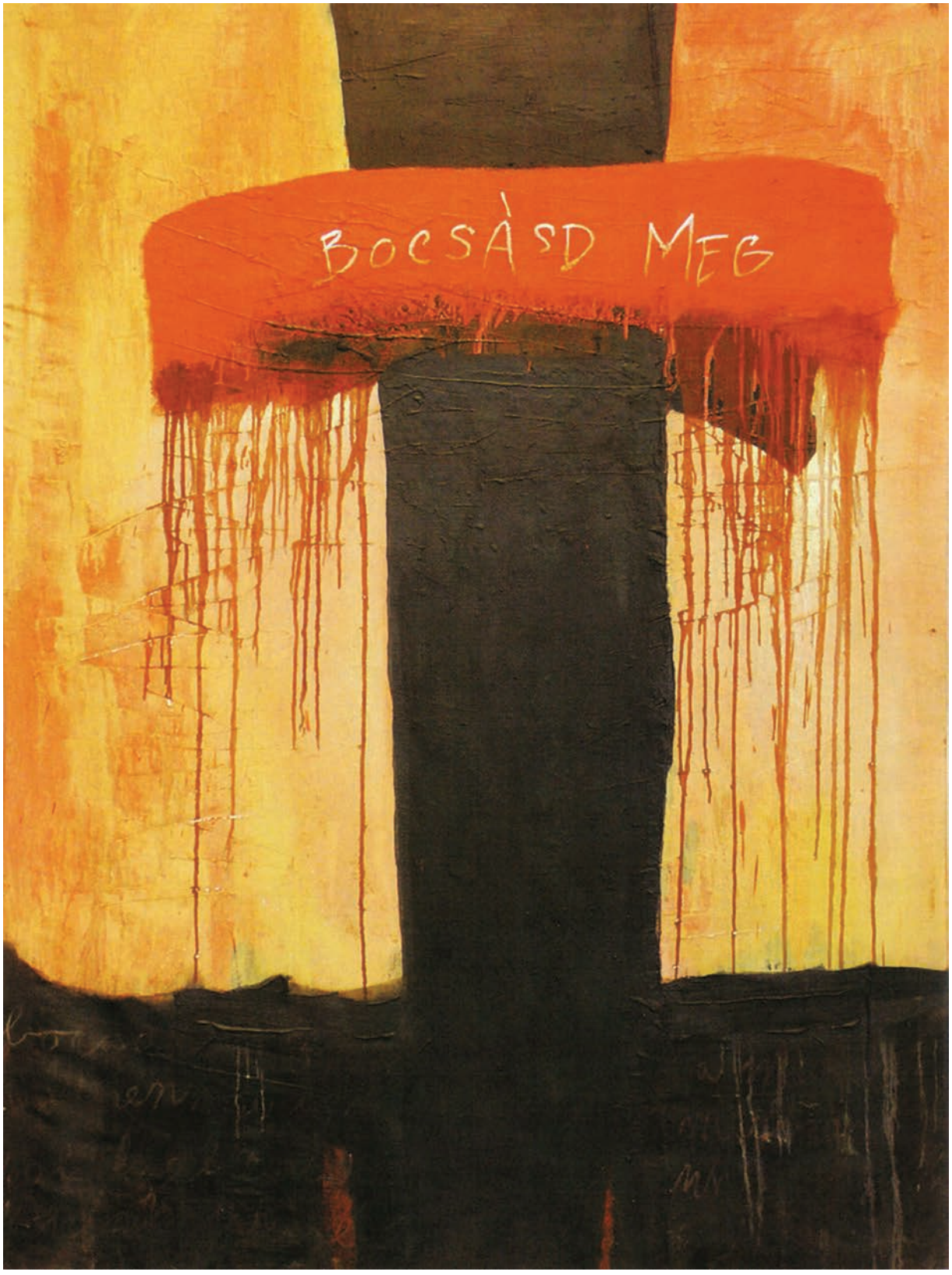

Tóth József: *A bűn*

KÖVETKEZŐ SZÁMUNKBAN

„Párhuzamok keresése. Erre gondoltam. Ahogy sokszor gondolkodom még ma is azon, mi okozhatta azt, hogy egész kisgyerekkoromban nem voltak társaim. Sem barátok, de még játszótársak se nagyon. Pedig szerintem nem voltam feltűnően más. Én nem tudok róla legalábbis. Csak a családom lehetett az. Esetleg. Egy megtépázottan is erősen magyar érzelmű, kisvárosi, vagyis inkább nagyobb falunak megfelelő környezet a második világégés után alig húsz évvel még egészen érdekes, inkább zárt, az idegent kitaszító, magából kizáró közeg volt, mintsem befogadó. Mindenki, aki más volt, nem volt odavaló. Cigány vagy zsidó vagy szlovák."

Szászi Zoltán: *Kusza párhuzamok, avagy magamat faggatom: miért ment el végleg a Mesijás*

„Tanítónőnk a szerelvényén 1945. április 17-én, csütörtökön az olbramkosteli állomáson, a vonat tétlen várakozásának negyedik napján, lőszeres tehervagonok közé ékelve kezdte jegyezni a jihlavai (Iglau) híd tragédiáját. »Tegnap este hosszú katonavonatok futottak el mellettünk. Magyarok voltak. Lett nagy kiabálás. Táguló pupillákkal, elszorult szívvel néztem a tovarobogó vonatot. Este nagy sztalingyertyázás volt körös-körül. A rettenetes áradat megint a nyomunkban van. Nem tudunk továbbmenni.«"

Koncsol László: *Egy igazolt hrabali fikció*

Nagy levegőt

Hosszan tartó borongós időszakon van túl (?) az Irodalmi Szemle, de jelentjük, minden csapást komolyabb személyi és morális veszteség nélkül vészeltünk át. Távol álljon tőlem, hogy egy irodalmi folyóirat életben tartásának ügyes-bajos dolgaival terheljem az olvasót, aki vélhetően azért vesz a kezébe egy efféle újságot, hogy érdekes szövegeket olvasson. Az Irodalmi Szemlének pedig továbbra is az a legfőbb rendeltetése, hogy érdekes szövegeket közöljön, lehetőleg olyan összeállításban, amilyenben máshol nemigen találkozni velük. Ehhez képest tulajdonképpen mellékes dolog a finanszírozás megoldhatatlannak tűnő kérdését megoldani, vagy áthidalni, amikor megszűnik az embernek (a folyóiratnak) a kiadója. Az Irodalmi Szemle kiadója, a Madách-Posonium Lap- és Könyvkiadó Kft. 2013 első felében ugyanis megszűnt. Cakompakk. A mellette működő Madách Egyesületet úgy kellett felrázni a tetszhalálból, és életet lehelni bele. Most már tudható és kijelenthető, hogy tulajdonképpen minden odaveszett, maradt egy név, ötvenhét évvel a háta mögött, és néhányfős legénység-leányság, amely nem akarta befejezni a munkát. Így tulajdonképpen minden megmaradt, amire szükség van. És most ebből a pozícióból, felvértezve az irodalom minden fortélyosságával, veszünk megint egy nagy levegőt, és nekifutunk az újabb évfolyamnak. Ahogy azt olvasóink észrevehetik, minderre már új köntösben kerül sor. Szabó Zsolt képzőművész (2014. augusztusi számunk illusztrátora) terve alapján készült az új borító, amely facebookos szavazásunkon nagy népszerűségre tett szert. Bízunk benne, hogy olvasóink szeretni fogják.

Szalay Zoltán